

श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीता

॥ वाक्यसुधा ॥

(दृग्दृश्यविवेकः)

श्रीमद् ब्रह्मानन्दभारती प्रक्लृप्तया टीकया सहिता

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीसच्चिदानन्दजगद्गुरवे नमो नमः ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीता वाक्यसुधा

श्रीमद्ब्रह्मानन्दभारतीप्रक्लृप्तया टीकया सहिता ।

यस्मात्सर्वं समुत्पन्नं चराचरमिदं जगत् ।
इदं नमो नटेशाय तस्मै कारुण्यरूपिणे ॥ १ ॥

कारणं खादिजगतां तारणार्थमनागसाम् ।
वारणाननमात्मानमद्वयं समुपास्महे ॥ २ ॥

परापश्यन्त्यादिदेहां प्रणताभीष्टदायिनीम् ।
सत्यज्ञानानन्दरूपां ध्याये ह्याद्यां सरस्वतीम् ॥ ३ ॥

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
मया वाक्यसुधाटीका यथामति विरच्यते ॥ ४ ॥

न ख्यातिर्लाभपूजे च टीकाकरणकारणम् ।
न विद्वत्ताबलं वाऽत्र मुक्तिरेवात्र कारणम् ॥ ५ ॥

प्रारीप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च केवलकूटस्थप्रत्यग्बोधरूपपरमात्मस्वरूपानुस्मरणलक्षणं मङ्गलमाचरन् सच्चिदानन्दाखण्डैकरसस्वरूपावस्थानलक्षणस्य मोक्षस्य तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थापरोक्षज्ञानफलत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थपरिशोधनपूर्वकत्वात्पदार्थपरिशोधनस्य प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं निरूपणीयमिति न्यायेन प्रतिशरीरमहमहमिति प्रसिद्धजीववाचकत्वंपदार्थपरिशोधनपूर्वकत्वात् श्रीमच्छारीरकमहाशास्त्रे श्रीमद्भाष्यकारैः प्रतिपादितमर्थं हृदि निधाय प्राण्यनुजिघृक्षया दृग्दृश्यविवेकद्वारा प्राधान्येन त्वंपदार्थपरिशोधनपरमिदं प्रकरणमारभमाणः परमकृपानिधिः श्रीभारतीतीर्थगुरुः प्रकरणप्रतिपाद्यमानमर्थं संक्षिप्य प्रथमश्लोकेन तावद्दर्शयति ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

रूपं दृश्यं लोचनं दृक् तद्दृश्यं दृक् तु मानसम् ।
दृश्या धीवृत्तयः साक्षी दृगेव न तु दृश्यते ।। १ ।।

रूपमिति ।। लोके चक्षुरिन्द्रियग्राह्यं यद्रूपमस्ति तत्सर्वं दृश्यं भवति । तद्ग्राहकं चक्षुरिन्द्रियं, स्वग्राह्यापेक्षया दृग्भवति, तथा तत्पुनश्चक्षुरिन्द्रियं स्वस्मादप्यान्तरस्य मनसो दृश्यं भवति, स्वभास्यचक्षुरिन्द्रियापेक्षया मानसमपि दृग्भवति, द्रष्टृ भवति । मनसः सर्वेन्द्रियावभासकत्वसामर्थ्यं द्योतयति तुशब्दः । धीवृत्तयः अन्तःकरणस्य वक्ष्यमाणवृत्तयस्तदविद्याकार्यत्वेन जडरूपत्वात् दृश्या भवन्ति । साक्षी शरीरत्रयविलक्षणः प्रत्यगात्मा दृगेव भवति द्रष्टैव भवति । एवकारेणार्थाद्दृश्यत्वे निषिद्धेऽपि कण्ठतोऽपि दृश्यत्वं निषेधयन्प्रत्यगात्मनो द्रष्टृत्वमेव द्रढयति, न तु दृश्यते इति । साक्षिणि वर्तमानस्य दृक्त्वस्य सर्वान्तरत्वे सापेक्षितत्वाभावात्ततस्तस्य लोचनमानसयोर्वर्त्तमानदृक्त्ववैलक्षण्यं द्योतयति द्वितीयस्तुशब्दः । साक्षिणः दृश्यत्वमप्रामाणिकमिति यस्मात्तस्मात्कालत्रयेऽपि दृक्त्वमेवास्य स्वरूपमिति भावः।।१।।

एवं प्रकरणे प्रतिपाद्यमानमर्थं संक्षिप्य प्रथमश्लोकेन दर्शयित्वा इदानीं प्रथमश्लोकस्य प्रथमपादेन दर्शितमर्थं द्वितीयश्लोकेन स्पष्टयति

नीलपीतस्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिभेदतः ।
नानाविधानि रूपाणि पश्येल्लोचनमेकधा ।। २ ।।

नीलेति ।। दृश्यत्वदृक्त्वयोर्नानात्वैकत्वहेतुकत्वान्नीलपीताद्यनेकभेदभिन्नत्वेन दृश्यत्वं प्राप्तानि रूपाणि चक्षुरिन्द्रियं स्वयं स्वग्राह्यरूपभेदानुकूलस्वरूपभेदमगृहीत्वैव एकरूपेणैव पश्येत् गृह्णीयात् । अत एवास्य दृक्त्वं स्यादिति भावः ।। २ ।।

एवं प्रथमश्लोकस्य द्वितीयपादोक्तमर्थं स्पष्टीकुर्वन् चक्षुरिन्द्रिये प्रदर्शितन्यायं श्रोत्रादीन्द्रियेष्वप्यतिदिशति

आन्ध्यमान्द्यपटुत्वेषु नेत्रधर्मेषु चैकधा ।
सङ्कल्पयेन्मनः श्रोत्रत्वगादौ योज्यतामिदम् ।। ३ ।।

आन्ध्यमिति ।। आन्ध्यं नाम सामान्याकारेणपि स्वविषयग्रहणासामर्थ्यं, विषयसामान्याकारग्राहकत्वं मान्द्यं, स्वविषयसूक्ष्मविशेषाकारग्रहणसामर्थ्यं पटुत्वम् । एवमत्र नेत्रधर्मेषु आन्ध्यमान्द्यादिभेदभिन्नेष्वपि नानात्वेनैव हेतुना भास्य* मानान् तान्नेत्रधर्मान् भास्यभेदानुरूपस्वरूपभेदमगृहीत्वैकरूपेणैव मनः सङ्कल्पयेत्, मम चक्षुरन्धं मम चक्षुर्मन्दं मम चक्षुः पट्विति । अत एवास्य मनसो दृक्त्वं भवतीत्यर्थः । श्रोत्रत्वगादीत्यत्र चशब्दः सम्बध्यते, श्रोत्रत्वग्जिह्वाघ्राणेष्वपीदं स्वविषयापेक्षया दृक्त्वं स्वभासकमानसापेक्षया

---

*भासमानानिति वा पाठः ।

दृश्यत्वं यथोचितं बाधिर्यादिकञ्च योज्यतामुह्यतामित्यर्थः । एकस्मिन्निन्द्रिये दृग्दृश्यविवेकं दर्शयित्वा श्रोत्रादीन्द्रियान्तरेऽवप्येवं योज्यतामित्यतिदिशति । आचार्यस्य स्वशिष्यैः स्वबुद्ध्या क्रियमाणो दृग्दृश्यविवेक एव पुरुषार्थोपायो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

प्रथमश्लोकस्योत्तरार्द्धे साक्षी दृगेवेत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रदर्शितमर्थं विशदयति

कामः सङ्कल्पसन्देहौ श्रद्धाश्रद्धे धृतीतरे ।
ह्रीर्धीर्भीरित्येवमादीन्भासयत्येकधा चितिः ॥ ४ ॥

काम इति ॥ रज्ज्वज्ञानाद्रज्ज्वारोपितान् सर्पादीन् रज्जुरिव स्वाज्ञानात्स्वस्मिन्नारोपितान् कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति बृहदारण्यकश्रुत्युक्तानादिशब्देन संगृहीतानैतरेयोपनिषद्युक्तान्संज्ञादींश्च स्वरूपज्ञानापनोद्यानेतान् सर्वानप्यन्तःकरणवृत्तिविशेषान्स्वगतादिभेदरहितसच्चिदानन्दलक्षणब्रह्माभिन्न-कूटस्थप्रत्यग्रूपा सर्वसाक्षिणी चितिरेकधा भासयति । विकारकारणाभावात्स्वभास्याऽवस्तुभूतविकारानुरूपं स्वगतविकारमन्तरेणाप्येकरूपेणैव प्रकाशयतीति यावत् ॥ ४ ॥

इन्द्रियमनसोरुक्तन्यायेन उक्तलक्षणायाश्चितेरपि दृश्यत्वं स्यादित्याशङ्कायां दृश्यत्वस्य द्रष्टृपूर्वकत्वाच्चितेर्द्रष्टृत्वेन चित्यन्तराङ्गीकारेणानवस्थाख्यो दोषः स्यात्, चितेश्चितिरेव द्रष्ट्रीत्यस्मिन् पक्षेऽपि कर्मकर्तृविरोधः स्यात्तस्मात्प्रकाशान्त-

रनिरपेक्षतया स्वयंप्रकाशमानायाश्चितेर्दृश्यत्वं न स्यादित्यर्थंतो दर्शयन्मुखतः स्वव्यतिरिक्तान्तःकरणादियुष्मदर्थेभ्यश्चितेर्वैलक्षण्यं "न तु दृश्यते" इत्यंशविवरणेनानेन श्लोकेन दर्शयति ।

नोदेति नास्तमेत्येषा न वृद्धिं याति न क्षयम् ।
स्वयं विभात्यथान्यानि भासयेत्साधनं विना ।। ५ ।।

नोदेतीति ।। यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुत्युक्तप्रकारेण विद्वदपरोक्षतां चितेरर्थात्सूचयन् उक्तलक्षणां चितिं परामृश्यत्येषेति । सर्वसाक्षण्येषा चितिरहमादियुष्मदर्थवत्प्रागभावाभावान्नोदेति नोत्पद्यते, प्रध्वंसाभावाभावान्नास्तमेत्यन्तं विनाशं न प्राप्नोति । वृद्धिक्षयौ ताभ्याम् उपलक्षितौ अस्तित्वपरिणामौ च न प्राप्नोति । सर्वथाऽप्येकरूपत्वादुत्पत्त्यनन्तरं भाविव्यावहारिकास्तित्वमेव विकारान्तःपातित्वेन निषिध्यते । न तु स्वरूपास्तित्वं तस्याविकारत्वेन निषेद्धुमशक्यत्वात् चितेः षड्भावविकाररहितत्वे हेतुं दर्शयति स्वयं विभातीति । एषा चितिः स्वस्य प्रकाशान्तरनिरपेक्षतया स्वयंप्रकाशमाना सती सच्चिदानन्दात्मकस्वरूपप्रकाशानन्तरमेव स्वव्यतिरिक्तान्यखिलान्यारोपितवस्तूनि भासयेत् प्रकाशयेत्, "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति श्रुतेः । सविकल्पस्य ज्ञानस्य निर्विकल्पकज्ञानपूर्वकत्वाच्चात्रानुमानद्वयं सूचितम् । अस्मत्प्रत्ययविषया एषा चितिः षड्भावविकाररहिता प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वयंप्रकाशमानत्वात् यत्षड्भावविकाररहितं न भवति तत्प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण

स्वयंप्रकाशमानमपि न भवति, यथा युष्मप्रत्ययविषयोऽहमादिः। उक्तलक्षणा एषा चितिः षड्भावविकाररहिता प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वव्यतिरिक्तवस्त्ववभासकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽहमादिरित्येवमुक्तप्रकारेण स्वयंप्रकाशमानत्वात्, षड्भावविकाररहितत्वाच्च युष्मदर्थवैलक्षण्ये समर्थिते सति, चितेः कालत्रयेऽपि दृक्त्वमेव स्वरूपं, न तु दृश्यत्वमित्यर्थात्समर्थितं भवति "अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रममतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ" "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन्न श्रुतेः श्रोतारं श्रृणुयान्न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया" इत्यादिश्रुतिसहस्रेणाप्ययमेवार्थस्तात्पर्येण प्रतिपाद्यत इति। अतो युष्मत्प्रत्ययविषयान्तःकरणादिरूपं दृश्यमेवास्मत्प्रत्ययावलम्बनभूतायाः प्रत्यक्चितेः स्वरूपं दृक्त्वमेवातः प्रत्यक्चितिरेव परं ब्रह्मेत्ययमेवाभिप्रेतार्थः ॥ ५ ॥

ननु युष्मदर्थविभासकत्वं प्रथमश्लोके साक्षिण इत्युक्तम्। अत्र तु चितेरित्युक्तम्, अतः पूर्वापरविरोध इति चेन्नैष दोषः, प्रथमश्लोकोक्तसाक्षिण एवात्र चितिशब्देन परामृष्टत्वात्तस्यैव पुनः प्रथमश्लोकार्थविवरणेन प्रकरणपरिसमाप्तिपर्यन्तेनोत्तरग्रन्थसन्दर्भेणापि तत्र तत्र साक्षिशब्देन परामृष्ट*त्वात्साक्षी चितिश्चिच्चैतन्यं ज्ञानं बोधः प्रत्यगात्मा कूटस्थ इत्यादिशब्दानामेकार्थपर्यवसायित्वाच्च। ननु तर्हि युष्मदर्थस्यान्तःकरणस्य सापेक्षकं दृक्त्वमपि न सम्भवति भौतिकत्वेन जडात्मकत्वाद्घटादिवत्, द्रष्टरि नास्ति दृश्यत्वं दृश्यस्य द्रष्टृता,

*परामृश्यत्वादिति वा पाठः।

न हि दृश्यरूपस्य कुड्यादेर्द्रष्टृता, "न हि दृश्यते" इति पुराणवचनाच्च । तथा सति तस्य संसारो नोपपद्यते । अथवा पूर्वोक्तप्रकारेणाहमादिविलक्षणस्य कूटस्थस्य स्वयंप्रकाशप्रत्यग्बोधरूपस्य साक्षिणश्च जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो नोपपद्यते, तस्यासङ्गोदासीनत्वात् । योऽसंसारी न भवति सोऽसङ्ग उदासीनोऽपि न भवति यथाहमादिः, असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादि श्रुतिसद्भावाद्धेतुरसिद्धो न भवत्येवमुक्तप्रकारेणान्तः करणतत्साक्षिणोरुभयोरप्यसंसारित्वे समर्थिते सति निवर्त्यसंसाराभावात्तन्निवर्तकज्ञानस्यापि नैरर्थक्यं स्यात्ततस्तज्ज्ञानप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानामप्यप्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यात् पुनरुक्तलक्षणस्याशेषविशेषशून्यस्य साक्षिणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तषष्ठ्यादिरहितत्वेन वेदान्तवाक्यैर्विधिमुखेन प्रतिपाद्यमानत्वासम्भवात् अतस्तन्निरसनमात्रेण तद्रूपाप्रसिद्धेश्च शास्त्रस्याप्रामाण्यं प्रसज्येत । एवं परम्परयाऽनेकदोषसम्भवात्साक्षिणः कूटस्थत्वस्वयंप्रकाशमानत्वादिकमप्यप्रामाणिकं स्यादित्यनेकदोषमाशङ्क्यान्तःकरणप्रतिफलितानिर्वचनीयचिच्छायाङ्गीकारे सति सर्वोऽपि दोषः परिहृतः स्यादित्यभिप्रेत्य चिच्छायां तावदङ्गीकरोति—

चिच्छायावेशतो बुद्धौ भानं धीस्तु द्विधा स्थिता ।
एकाहङ्कृतिरन्या स्यादन्तःकरणरूपिणी ॥ ६ ॥

चिच्छायेति ॥ चिच्छायावेशतो बुद्धौ भानं रजतसुवर्णादिवद् बहुविधपरिणामार्हमन्तःकरणाख्यं द्रव्यमत्र बुद्धिशब्देन धीशब्देन चोच्यते । तस्यान्तःकरणस्य कर्तृस्वरूपवृत्ति

मदंशोऽहंकृतिशब्देनोच्यते, करणस्वरूपमनःशब्दवाच्याहमिदमात्मिकवृत्त्यंशोऽन्तःकरणशब्देनोच्यते । तत्र श्रोत्रादिकरणापेक्षया अन्तःकरणत्वादन्तःकरणं बुध्यते । अनया चिच्छायावेशतः । चिच्छाया चित्प्रतिबिम्बं तस्या आवेशोऽनुप्रवेशस्ततो स्वरूपमिति बुद्धिस्तस्यां भानं स्यात् । स्वभावतो जडरूपाऽप्यनुप्रविष्टचैतन्यबलाद्बुद्धिः स्वयंप्रकाशमानेव भवतीति यावत् । धीस्तु द्विधा । तुशब्दोऽवधारणे । भ्रामकसन्निधौ लोहवत्साक्षिसन्निधौ बहुविधचेष्टां स्थिता कुर्वती सा धीर्द्विधैव स्थिता । तयोर्मध्ये एका धीरहङ्कृतिशब्दवाच्यकर्तृरूपा स्यात् अन्या धीर्मनःशब्दवाच्याऽन्तःकरणरूपिणी स्यात् । कामादीनां संज्ञादीनां च सर्वेषामप्यन्तःकरणपरिणामविशेषाणां मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्येष्वन्तःकरणचतुष्टयेष्वन्तर्भूतत्वात्, बुद्धिचित्तयोरपि यथाक्रममहङ्कारमनसोरेवान्तर्भूतत्वाद्वृत्तिमद्वृत्तिलक्षणाकारद्वयव्यतिरिक्तान्तःकरणाकारान्तरस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । चित्कर्मभूताबुद्धिः स्वविकारानुकारिणाऽनुप्रविष्टचैतन्येन सहिताऽहङ्कारमनःशब्दवाच्यकर्तृकरणात्मकवृत्तिमद्वृत्तिलक्षणाकारद्वयेनैकावस्थितेति भावः ।।६।।

उक्तलक्षणयोरहङ्कारमनसोर्मध्येऽहङ्कारस्य चिच्छायया सह तप्तायःपिण्डवत्तादात्म्यात्तेन सच्चिदाभासाहङ्कारेण तादात्म्याज्जडरूपोऽपि देहश्चेतनत्वं प्राप्नुयादित्याह—

छायाहङ्कारयोरैक्यं तप्तायःपिण्डवन्मतम् ।
तदहङ्कारतादात्म्याद्देहश्चेतनतामगात् ।। ७ ।।

छायेति ।। छायाहङ्कारयोश्चिदाभासकर्त्रोरैक्यं तप्तायः-पिण्डवद्वह्निसम्बन्धेन तद्रूपं तप्तायःपिण्डवन्मतमभिप्रेतं, यथा दृष्टान्ते अयमग्निरिदमय इति पृथक्करणमशक्यं तथा दार्ष्टा-न्तिकेऽप्ययमहङ्कार इयं चिच्छायेत्यहङ्कारस्वरूपस्य तत्रानु-प्रविष्टचिच्छायास्वरूपस्य च पृथक्करणमशक्यमिति भावः । तदहङ्कारतादात्म्यात्तेन चिच्छायासहितेनाहङ्कारेण तादा-त्म्यात् सोऽहङ्कार आत्मा नाम स्वरूपं यस्य देहस्य स तदात्मा, तस्य भावस्तादात्म्यं सम्बन्ध इत्यर्थः । तस्माद्देहः स्थूलशरीरं स्वयं जडरूपमपि चेतनतां चेतनं ज्ञानं तस्य भावश्चेतनता तां ज्ञानस्वरूपतामगात्प्राप्नुयादित्यर्थः । यथा पयसि परीक्षणार्थं प्रक्षिप्तो मरकतमणिः पयोशेषमात्मच्छायं कुर्यात्तथा स्वभावत एव सर्वान्तरः कूटस्थोऽसङ्गबोधरूपः साक्ष्यप्यहङ्कारादिस्थूलदेहपयन्तमशेषं युष्मदर्थमात्मच्छायं कुरुते इति भावः ।। ७ ।।

नन्वेवमहङ्कारस्य चिच्छायादेहाभ्यां तादात्म्ये सत्यहं पश्याम्यहं शृणोमीत्यादेरनुभवसिद्धत्वादिन्द्रियैरपि तादात्म्य-मस्तीत्याशङ्क्य इन्द्रियाणां स्वस्वगोलकस्थानमन्तरेण स्वस्व-विषयग्रहणसामर्थ्याभावाद्गोलकानां च स्थूलशरीरावयवत्वा-दवयवावयविनोर्भेदाभावान्मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहं कृष्णकेशोऽहमित्यादिवदहं चक्षुरहं श्रोत्रमित्याद्यनुभवाभावा-त्कस्त्वमिति पृष्टे अहमिति वदतो देहस्यैव स्पृश्यमानत्वा-च्चेन्द्रियतादात्म्यस्यापि देहतादात्म्येऽन्तर्भूतत्वात्पृथक् न निरूपणीयमित्यहङ्कारस्य सम्बन्ध्युद्देशद्वारेण तादात्म्यस्येयत्तां दर्शयति—

अहङ्कारस्य तादात्म्यं चिच्छायादेहसाक्षिभिः ।
सहजं कर्मजं भ्रान्तिजन्यञ्च त्रिविधं क्रमात् ।। ८ ।।

अहङ्कारस्येति ।। अहङ्कारस्येत्युक्तलक्षणस्य कर्तुश्चिच्छायादेहसाक्षिभिः चिच्छायया देहेन साक्षिणा च सह क्रमात्सम्बन्ध्युद्देशक्रमेण त्रिविधं त्रिप्रकारं तादात्म्यं सम्बन्धस्तेषां तादात्म्यानां सद*र्थानि नामानि कल्पयति । सहजं चिच्छायाहङ्कारयोर्यत्तादात्म्यं तत्सम्बन्धिनोरुभयोरप्युत्पत्तिकाले सहैव जायते इति सहजमित्युच्यते । कर्मजम् उक्तलक्षणाहङ्कारस्य देहस्य च यत्तादात्म्यं तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां जाग्रद्भोगप्रदकर्मणैव जायते इति कर्मजमित्युच्यते । भ्रान्तिजन्यमधिष्ठानयाथात्म्याज्ञानं भ्रान्तिशब्देनोच्यते, अहङ्कारसाक्षिणोर्यत्तादात्म्यं तदनाद्यनिर्वचनीयभ्रान्त्यैव जायते इति भ्रान्तिजन्यमित्युच्यते । तादात्म्यत्रयसमुच्चयार्थश्चशब्दः । अत्रायं प्रयोगः । अहङ्कारसाक्षिणोस्तादात्म्यमधिष्ठानयाथात्म्याज्ञानजन्यमधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानापनोद्यत्वात्, यद्यदधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानापनोद्यं तत्तदधिष्ठानयाथात्म्याज्ञानजन्यं, यथा रज्जुसर्पादीनां तादात्म्यं तथा चेदमधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानापनोद्यं । तस्मादधिष्ठानयाथात्म्याज्ञानजन्यमेवेति । एवमहङ्कारस्य चिच्छायादेहसाक्षिभिः सम्बन्ध्युद्देशक्रमेणैवोक्तलक्षणं त्रिविधं तादात्म्यमस्तीति शेषः ।। ८ ।।

ननु तर्हि "ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" एवमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽयमिति च श्रीभगवद्भाष्यकारा-

---

*समर्थानीति वा पाठः ।

भ्यामुक्तत्वादहङ्कारसाक्षिणोस्तादात्म्यस्य निवृत्तिर्नास्त्यत एव निःशेषदुःखोच्छित्तिनिरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणमोक्षोऽप्याशामात्रमित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मज्ञानपर्यन्तमेव भ्रान्तिजन्यतादात्म्यस्याऽविनाशित्वेन ताभ्यां विवक्षितत्वात् अन्यथा स्ववाक्य विरोधात्सर्वेषामपि मोक्षशास्त्राणामप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च, मुमुक्षूणामपि सर्वेषां मोक्षविषयश्रवणादिप्रवृत्त्यभावाच्च, कर्मजन्यतादात्म्यनिवृत्तेश्च, प्रतिदिनं सुषुप्तावनुभूतत्वाच्च, सहजतादात्म्यातिरिक्तयोरपि तादात्म्ययोः स्वस्वकारणनाशद्वारा निवृत्तिरस्त्येव। सहजतादात्म्यस्य तु सहजत्वादेव निवृत्तिर्नास्तीत्याह—

सम्बन्धिनोस्सतोर्नास्ति निवृत्तिः सहजस्य तु।
कर्मक्षयात्प्रबोधाच्च निवर्तेते क्रमादुभे ।। ९ ।।

सम्बन्धीति ।। सम्बन्धिनोः सतोः परस्परसम्बन्धित्वेनैवोत्पद्यमानयोरुत्पत्तिकाले एव सम्बन्धिनोरित्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणे । सहजतादात्म्यस्येतरतादात्म्यवैलक्षण्यद्योतनार्थो वा । उक्तलक्षणयोश्चिच्छायाहङ्कारयोः सहजाख्यस्य तादात्म्यस्य निवृत्तिर्नास्त्येव परस्परं । पृथग्भावो न सम्भवत्येव । सुषुप्तिमूर्छामरणादौ जाग्रद्भोगप्रदकर्मक्षयात् जाग्रत्काले श्रुत्याचार्यानुग्रहबलेनाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काराच्च कर्मजन्यभ्रान्तिजन्याख्ये उभे अपि तादात्म्ये निमित्ताभावान्नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायेन क्रमान्निवर्तेते। कर्मक्षयात् कर्मजं तादात्म्यं निवर्तते । अहङ्कारदेहाख्यावुभावपि सम्बन्धिनौ परस्परसम्बन्धं त्यजेते इत्यर्थः । प्रबोधाद-

प्रबोधक्षये सति भ्रान्तिजन्यमपि तादात्म्यं निवर्तते, बोधानन्तरं साक्षिसम्बन्धराहित्येनाप्यहङ्कारप्रतीतिरन्यदृष्टचैव स्वदृष्टचा निवर्तते, यथा शुक्तिकाज्ञानात्तत्स्वरूपाज्ञाने नष्टे सति तत्रैव रजतं लीयते तथा स्वरूपपरिज्ञानात्स्वरूपाऽपरिज्ञाने नष्टे सति स्वस्मिन्नेवाहङ्कारो लीयते एव ।। ९ ।।

संक्षेपेणावस्थात्रयस्वरूपमन्वयव्यतिरेकाभ्यां देहस्याचेतनत्वञ्च दर्शयति—

अहङ्कारलये सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतनः ।
अहङ्कारविकासार्द्धः स्वप्नः सर्वस्तु जागरः ।। १० ।।

अहङ्कारेति ।। स्थूलसूक्ष्मभोगद्वयप्रदकर्मक्षयात्स्वकारणा*ज्ञाने अहङ्कारे लीने सति तदहङ्कारलयावस्था सुषुप्तिरित्युच्यते । तस्यामवस्थायां पूर्वमहङ्कारसम्बन्धाच्चेतनत्वेन भातो देहोऽप्यचेतनो भवेत् "अन्धः सन्ननन्धो भवति, विद्धः सन्नविद्धो भवति, उपतापी सन्ननुपतापी भवती" त्यादिश्रुतेः । अहङ्कृतिविकासार्द्धः स्वप्नः सूक्ष्मभोगकर्मण्युद्बुद्धे सति तद्वशात्स्वकारणा**ज्ञानादुत्पन्नस्याहङ्कारस्य स्वव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावेऽपि जाग्रज्जनितसंस्कारमात्ररूपभोगार्थं स्थूलशरीराभिमानमन्तरेणापि शरीरस्यान्तःसूक्ष्मनाडीप्रचारो यः स एव तस्याहङ्कारस्यार्द्धविकासः, स एव स्वप्न इत्युच्यते । तत्राहङ्कारव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावे श्रुतिः "न तत्र रथा-

*क्षयात्सकारणाज्ञाने इति वा पाठः ।

**तद्वशात्सकारणाज्ञानादिति वा पाठः ।

नरथयोगा न पन्थानो भवन्ती" त्यादिः । सर्वस्तु जागरः स्थूलभोगप्रदकर्मण्युद्बुद्धे सति तद्वशादापादमस्तकं स्थूलदेहेऽभिव्याप्तस्याहङ्कारस्य सर्वेन्द्रियैः सर्वविषयज्ञानं यत्स एव तस्याहङ्कारस्य पूर्णविकासस्तदेव जागरणमित्युच्यते । अस्यामवस्थायां पुनरहङ्कारसम्बन्धाद्देहः पूर्ववच्चेतनत्वेन भासते । उभयत्राहङ्कारे समाने स्वप्नाज्जागरितस्येन्द्रियविषयसद्भावात्मकवैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः । अत्र दर्शितेऽवस्थात्रयलक्षणे माण्डूक्यतापिनीयाद्युपनिषदः प्रमाणानि "दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः । आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे प्रतिष्ठितः" इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितं, करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारप्रत्ययसविषयः स्वप्नः, सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारो बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं, सुषुप्तिरित्यादीनि श्रीमद्गौडपादाचार्यभगवत्पादाचार्यादिपूर्वाचार्यवचनानि च ।। १० ।।

एवं कर्तृव्यापारं निरूप्य करणस्यापि क्रियाव्याप्यत्वं तत्क्रियां दर्शयति—

अन्तःकरणवृत्तिश्च चितिच्छायैक्यमागता ।
वासनाः कल्पयेत् स्वप्ने बोधेक्षैर्विषयान्बहिः ।। ११ ।।

अन्तःकरणेति ।। अन्तःकरणं चासौ वृत्तिश्चेत्यन्तःकरणवृत्तिः । सच्चिदाभासकर्तृरूपवृत्तिमदपेक्षया करणभूतं मनःशब्दवाच्याहमिदमात्मिका वृत्तिरिति यावत् । वृत्तिश्चेति चकारेण छायाहङ्कारैक्यविषये प्रदर्शितो दृष्टान्तादि-

रवस्थात्रयेऽप्यहङ्कारवत्सङ्कोचविकासादिश्चात्रापि समान इति द्योत्यते। उक्तलक्षणा सा वृत्तिश्च सुषुप्तौ लीयते । सा पुनः सूक्ष्मभोगप्रदकर्मवशादुत्पत्तिसमये चिच्छायया तप्तायःपिण्डवदैक्यं प्राप्ता सती स्वप्नावस्थायां नाडीमध्ये कर्तृकरणकर्मक्रियात्मकव्यवहारवासनाः कल्पयेत् । सैव पुनः स्थूलभोगप्रदकर्मवशात्स्थूलशरीरेणैक्यं प्राप्ता सती जाग्रदवस्थायां श्रोत्रादीन्द्रियैः शब्दादिविषयान्बहिः कल्पयेत् । ननु बाह्यविषयाणामीश्वरस्रष्टृत्वेनान्तःकरणकल्पितत्वमयुक्तमिति चेन्नैष दोषः, स्वरूपमात्रस्येश्वरस्रष्टृत्वेऽपि भोग्यत्वाकारस्यान्तःकरणकल्पितत्वात् । "करणं कर्म कर्त्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः । जाग्रत्येवं यतो दृष्टे" त्याचार्यवचनाच्च ।। ११ ।।

एकमेवान्तःकरणं व्यवहारसौकर्यार्थमहङ्कारमनोभेदेनावयवशो विभज्य प्रदर्शयित्वा इदानीमहङ्कारस्यापि मनोपेक्षया कर्तृरूपत्वेऽपि चिच्छायावेशतो बुद्धौ भानमित्यत्र बुद्धिशब्देन निर्दिष्टान्तःकरणाख्यद्रव्यापेक्षया करणत्वात्तस्यैव सर्वसंसारनिर्वर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वान्मुख्याहङ्कारत्वाच्चाहङ्कारमनोविभागपूर्वावस्थालक्षणस्य तस्यान्तःकरणाख्यद्रव्यस्य स्वरूपं दर्शयति—

मनोहङ्कृत्युपादानं लिङ्गमेकं जडात्मकम् ।
अवस्थात्रयमन्वेति जायते म्रियते तथा ।। १२ ।।

मन इति ।। मनोहङ्कृत्योरुपादानं कारणं यत्तन्मनोहङ्कृत्युपादानं किं तल्लिङ्गं, लिङ्ग्यते गम्यतेऽनेनेति लिङ्ग-

मन्तःकरणाख्यं द्रव्यमित्यर्थः । तस्यैवाहं ब्रह्मास्मीत्यखण्डाकारवृत्तिद्वारेण सच्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मगमकत्वात् । ननु तत्त्वविवेकाख्ये ग्रन्थे "बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते" इति सप्तदशावयवात्मकस्य सूक्ष्मशरीरस्यैव लिङ्गत्वमुक्तं, नान्तःकरणस्य लिङ्गत्वमुपपद्यते इत्याशङ्क्य बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकानां वेदान्तेषु भौतिकत्वेन श्रुतत्वेऽपि "अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौष" मित्यादिश्रुतिष्वन्तःकरणाधीनत्वश्रवणात् अतएवाहङ्कारमनःसहितानां तेषां ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकान्तःकरणवृत्तित्वाद्वृत्तिवृत्तिमतोर्व्यावहारिकभेद - विवक्षया तत्रोक्तत्वात् । तयोः पारमार्थिकभेदविवक्षयैवात्रोक्तत्वात्तद्विवक्षाभेदेन पक्षद्वयस्याप्युपपन्नत्वादुक्तलक्षणस्यान्तःकरणस्य सूक्ष्मशरीरत्वं लिङ्गत्वं चोपपद्यते एवेत्यभिप्रायेणाह एकमिति । एवमुक्तलक्षणमन्तःकरणं स्वभावतो जडमप्यनुप्रविष्टचिच्छायाबलेनैव स्थूलशरीरमप्यात्मत्वेनैव गृहीत्वा पूर्वोक्तसङ्कोचविकासप्रकारेणानुदिनमवस्थात्रयं प्राप्नोति । यथा कर्मवशादवस्थात्रयं प्राप्नोति तथा जननमरणादिकञ्च कर्मवशात्प्राप्नोतीत्यर्थः । जायते म्रियते इत्युक्ताऽनन्तरं तथाशब्दप्रयोक्तुर्धर्माधर्मवशाद् घटीयन्त्रवत्पौनःपुन्येन जन्ममरणे प्राप्नोतीत्यभिप्रायः "शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहङ्कारस्य दृश्यन्ते जन्ममृत्युश्च नात्मनः । एवं दुःखाद्यनुभवन्संसारेऽस्मिन्पुमान् मुने घटीयन्त्रवदुद्विग्नो जायते म्रियते च सः" इत्यादिपुराणवचनात् ।। १२ ।।

एवं निखिलसंसारनिर्वाहकलिङ्गशरीरस्वरूपं निरूप्य-इदानीमस्य लिङ्गस्य विराडन्तसमस्तप्रपञ्चस्य मूलकारण-भूतायाः सच्चिदानन्दब्रह्माश्रयाया अविद्याऽज्ञानतमोमोहादि-शब्दवाच्यायाः सर्वानर्थबीजभूतायाः अनिर्वचनीयायाः मायायाः स्वरूपं तच्छक्तिद्वारेण विभज्य दर्शयितुं तच्छक्तेरि-यत्तां तावद्दर्शयति—

शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृत्तिरूपकम् ।
विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेत् ॥ १३ ॥

शक्तिद्वयमिति ॥ उक्तलक्षणमायाया आवरणशक्ति-र्विक्षेपशक्तिरिति द्वयमस्तीति शेषः । "जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती" त्यादिवेदान्त-वाक्येषु मायायाः शक्तिद्वयात्मकं प्रसिद्धमिति, शास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति हिशब्दः । अधिष्ठानमनाच्छाद्य विक्षेपयितुमशक्य-त्वेन विक्षेपशक्तेः आवरणशक्तिपूर्वकत्वात्, अत एवावरण-शक्तेरग्र्यत्वेऽपि छन्दोभङ्गभयाद्विक्षेपशब्दपूर्वनिपातः कृतः । एवं शक्तेरियत्तामुक्त्वा, इदानीं सच्चिदानन्दलक्षणब्रह्मात्म-स्वरूपमात्राच्छादिकायाः विक्षेपशक्त्यभिव्यक्तेः पूर्वावस्था-लक्षणायाः आवरणशक्तेः सर्वानर्थबीजत्वेनाग्र्यत्वेऽपि विक्षेप-शक्तेर्नैरपेक्ष्येण ब्रह्मानन्दानुभवं तिरस्कृत्य सांसारिकसुखदुःखा-दिभोगप्रदत्वसामर्थ्याभावात्प्रतिदिनं सुषुप्तावनुभूतत्वेनास्मि-न्नर्थे कस्यापि विप्रतिपत्त्यसम्भवात् विक्षेपशक्त्यभिव्यक्त्य-नन्तरं तया सृष्टस्याहङ्कारादिदेहान्तस्य युष्मदर्थस्य शरीर-त्रयविलक्षणस्य कूटस्थासङ्गबोधरूपस्य साक्षिणश्च स्वभाव-

सिद्धं भेदं सैवावरणशक्तिर्येनांशेनावृणोति तस्यैवांशस्य सुखित्वदु:खित्वाद्यनेकविधसंसारकारणत्वात्तादृशावरणशक्त्यंशस्योक्तरीत्या विक्षेपशक्त्यनन्तरभावित्वात्तदपेक्षया विक्षेपशक्तेरग्रचत्वादनेनैवाभिप्रायेणावरणशक्तिस्वरूपं पश्चान्निरूपयिष्यन्विक्षेपशक्तिस्वरूपं तावन्निरूपयति। विविधं करणं विक्षेप: विविधं भानं भवनं वा सा चासौ शक्तिश्चेति विक्षेपशक्तिः। अध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञादिभेदेन, अधिदैवतं विराट् हिरण्यगर्भान्तर्याम्यादिभेदेन च स्वगतादिभेदरहितं चिन्मात्रं विक्षेपयतीति विक्षेपशक्ति:, उक्तलक्षणं चिन्मात्रमनया विक्षिप्यते इति वा गिरिनदीसमुद्राद्यनेकनामरूपाकारेण स्वयमेव विक्षिपति, नामरूपाद्याकारेण परिणमते विवर्तते इत्यर्थ:। एवमिति विक्षेपशक्तिर्जायते, पुनर्लयं गच्छतीति जगत्। उक्तलक्षणा सा शक्तिरुक्तलक्षणं समष्टिव्यष्टयात्मकं लिङ्गशरीरादिब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदुत्पादयेदित्यर्थ: ।। १३ ।।

एवं विक्षेपशक्तिस्वरूपं निरूप्य तद्विक्रियात्मकसृष्टिस्वरूपनिरूपणद्वारेणापि तदेव विशदयति —

सृष्टिर्नाम ब्रह्मरूपे सच्चिदानन्दवस्तुनि।
अब्धौ फेनादिवत्सर्वनामरूपप्रसारणा ।। १४ ।।

सृष्टिरिति ।। ब्रह्मस्वरूपे सच्चिदानन्दवस्तुन्यारोपितनामरूपयोरवस्तुत्वादधिष्ठानस्य तद्वैलक्षण्यं द्योतयति वस्तुशब्द:। सच्चिदानन्दश्च तद्वस्तु चेति सच्चिदानन्दवस्तु तस्मिन्परमार्थसच्चिदानन्दलक्षणे ब्रह्मणीत्यर्थ:। नाम च रूपञ्च

नामरूपे सर्वे च ते नामरूपे च तयोः प्रसारणा, विस्तारः विततिः सृष्टिरित्युच्यते । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मण्यवस्थितायाः विक्षेपात्मिकायाः मायायास्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि समस्तनामरूपाकारेण विवर्तनं यत्सैव सृष्टिरित्युच्यते इत्यत्र दृष्टान्तमाह— अब्धौ फेनादिवदब्धाववस्थितायाः विक्षेपात्मिकायाः मायायास्तत्रैव फेनतरङ्गबुद्बुदाद्याकारेण विवर्तनं यथा सृष्टिशब्देनोच्यते तथाऽत्रापीति भावः ।। १४ ।।

एवं विक्षेपशक्तिद्वारा मायास्वरूपं दर्शयित्वा आवरणशक्तिद्वारेणापि तदेव दर्शयति—

अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ।
आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् ।। १५ ।।

अन्तरिति।। अन्तः स्थूलशरीरस्यान्तर्देशे । दृग्दृश्ययोर्भेदम् "अहमन्नादोऽहमन्नाद" इत्यादि श्रुत्यानुसारेण शरीरत्रयतादात्म्यवशाद्भोक्तृत्वमापन्नस्य परमार्थतस्तद्रहितस्य केवलदृङ्मात्रस्वरूपस्यास्मदर्थस्य साक्षिणः, अविद्याकार्यत्वेन जडरूपस्याहङ्कारादिदेहान्तस्य युष्मदर्थस्य च भेदमन्योन्यवैलक्षण्यमन्योन्यपृथग्भावम् । बहिः शरीरस्य बाह्यदेशे । ब्रह्मसर्गयोर्भेदं "सच्चासच्चाभवत् अहमन्नमहमन्न"मित्यादिश्रुत्यनुसारेण नामरूपतादात्म्यवशाद्भोग्यत्वमापन्नस्य परमार्थतस्तद्रहितस्य परब्रह्मणस्तस्मिन् शुक्तिकायां रजतवदध्यस्तनामरूपात्मकस्य सर्गस्य च भेदम् । एवमन्तरुक्तलक्षणयोर्दृग्दृश्ययोर्भेदं, बहिर्ब्रह्मसर्गयोर्भेदं चापरा शक्तिः । पूर्वोक्तरीत्या विक्षेपशक्त्यन-

न्तरभावित्वेऽपि स्वरूपतो विक्षेपशक्तिप्रवर्तकत्वेन तत्कारणभूता आवरणवाच्या मायाशक्तिरावृणोत्याच्छादयति । सा संसारस्य कारणम्, अन्तर्दृक्स्वरूपस्य साक्षिणः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणस्य संसारस्य सैव कारणं, तस्या एवान्योन्याध्यासहेतुत्वेन सर्वानर्थकारित्वादिति भावः । बहिः सच्चिदानन्दलक्षणस्य ब्रह्मणः भोग्यत्वादिविकारस्यापि सैवकारणमित्यर्थाल्लभ्यते, भोक्तृत्वस्य भोग्यापेक्षत्वात् ।। १५ ।।

एवं शक्तिद्वयात्मकं मायास्वरूपं प्रदृश्य, इदानीं प्रकृतानुसारेण मनोहंकृत्युपादानमित्यस्मिन्श्लोके सामान्यतो दर्शितं लिङ्गस्वरूपं विशेषतः प्रदर्शयति—

साक्षिणः पुरतो भातं लिङ्गं देहेन संयुतम् ।
चितिच्छायासमावेशाज्जीवः स्याद्व्यावहारिकः ।।१६।।

साक्षिण इति ।। चितिच्छायासमावेशादनुप्रविष्टचैतन्यस्य बलात् । साक्षिणः प्रत्यगात्मनः । पुरतोऽग्रतः कर्मत्वेनेति यावत् । भातं भासमानं । देहेन संयुतं स्थूलशरीरेणैक्यं प्राप्तं । लिङ्गं पूर्वोक्तलक्षणं लिङ्गशरीरं । जीवः स्यात् व्यावहारिकः लोकद्वयेऽपि प्रमात्रादिसमस्तव्यवहारनिर्वाहकत्वात्व्यावहारिकाख्यो जीवः स्यात् । अस्यानिर्वचनीयमायाकार्यत्वेन प्रकृतिलक्षणविकारित्वात्सकलसंसारनिर्वाहकत्वात्सच्चिदानन्दब्रह्मात्मैक्यस्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षदशायां अभावाच्च व्यावहारिकजीव इत्युक्तम् ।। १६ ।।

ननु व्यावहारिकजीवस्य सकलसंसारनिर्वाहकत्वेऽपि मिथ्याभूतत्वान्नित्यमुक्तस्य साक्षिणः संसाराभावाच्चोभयोरपि

मोक्षानधिकारादन्यस्य कस्यचिदधिकारिणोऽभावाच्च मोक्ष-शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यत आह—

अस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यप्यवभासते ।

आवृत्तौ तु विनष्टायां भेदे भातेऽपयाति तत् ।। १७ ।।

अस्येति ।। अस्य व्यावहारिकजीवस्य । जीवत्वं जीव-भावः । आरोपादावरणशक्तिकृतादन्योन्याध्यासात् साक्षिण्यपि दृग्रूपे प्रत्यगात्मन्यपि जीवत्वं । साक्षिणि प्रत्यगात्मनि पर-मार्थतो जीवत्वासम्भवं द्योतयति अपिशब्दः । अवभासते प्रकाशते स्वरूपचैतन्यावगतित्वेन भासते इति भावः । तुशब्दोऽवधारणे । आवृत्तौ असत्त्वावृत्तिरूपेणाभानावृत्तिरूपेण च द्विप्रकारमायावरणशक्तौ, अहं ब्रह्मास्मीत्यखण्डैकरसब्रह्मा-त्मसाक्षात्कारेण । विनष्टायां विशेषेणनष्टायां सत्यां, पुन-र्भ्रान्त्यनुदयः नाशस्य विशेषः, आत्यन्तिकनाशं प्राप्तायामि-त्यर्थः । भेदे भाते व्यावहारिकजीवस्वरूपस्य लिङ्गशरीरस्य घटादिवत् दृश्यत्वं, प्रत्यग्बोधस्वरूपस्य साक्ष्याख्यस्य स्वस्य दृष्टत्वञ्च भेदस्तस्मिन् सम्यक् प्रकाशिते सति, साक्षिण्यारो-पितं तज्जीवत्वं । अपयाति अपगच्छत्येवेत्यत्र तुशब्दः सम्बध्यते । यस्मादेवं तस्माच्छास्त्रवैयर्थ्यं न स्यादित्यभिप्रायः।।

यथा व्यावहारिकजीवगतं जीवत्वं आरोपात्साक्षिण्यप्य-वभासते तथा नामरूपात्मकः सर्गगतो विकारः आरोपाद्ब्रह्म-ण्यप्यवभासते इत्याह—

तथा सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य तिष्ठति ।

या शक्तिस्तद्वशाद्ब्रह्म विकृतत्वेन भासते ।। १८ ।।

तथेति ।। यथा अन्तः दृग्दृश्ययोर्भेदमाच्छादयति तथा सर्गब्रह्मणोर्भेदं चावृत्त्य या आवरणशक्तिस्तिष्ठति, तद्वशात्तदावरणशक्तिकृतादन्योन्याध्यासवशात् । ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणः परमात्मा । विकृतत्वेन भासते, स्वयं कूटस्थमपि षड्भावविकारशून्यमपि तद्वत्त्वेन भासते इत्यर्थः ।। १८ ।।

बाह्येऽप्यावृत्तिनाशेन सर्गब्रह्मभेदस्फुरणात् ब्रह्मण्यारोपितो विकारो निवर्तते इत्याह—

अत्राप्यावृत्तिनाशेन विभाति ब्रह्मसर्गयोः ।
भेदस्तयोर्विकारं स्यात्सर्गे न ब्रह्मणि क्वचित् ।। १९ ।।

अत्रेति ।। अत्रापि यथान्तस्तथा बाह्येऽपि । आवृत्तिनाशेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्तर्बहिश्च पदार्थद्वयपरिशोधनपूर्वकेण अहं ब्रह्मास्मीत्यभिव्यक्तेन सच्चिदानन्दलक्षणब्रह्मात्मबोधेन उक्तलक्षणायामावरणशक्तौ वासनया सह विनष्टायां सत्यां तेनावृत्तिनाशेन । ब्रह्मसर्गयोर्भेदो विभाति घटपटयोरिव भेदः सम्यक् प्रकाशते । एवं भेदे भाते सति तयोर्ब्रह्मसर्गयोर्मध्ये नामरूपात्मके सर्गे एव जन्मादिविकारः स्यात् । न ब्रह्मणि क्वचित् आनन्दलक्षणे ब्रह्मण्येकदेशेऽपि विकारो न स्यादित्यर्थः ।। १९ ।।

एवमन्तर्बहिश्च आवृत्तिकार्यतादात्म्यवशात्साक्षिब्रह्मणो भोक्तृत्वभोग्यत्वादिरूपविकारं तदावृत्तिनाशेन तत्कृतविकारनिवृत्तिश्च दर्शयित्वा, इदानीं ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वप्रदर्शनद्वारेण त्वंपदार्थमप्यर्थाद्विवेचयन्मुखतस्तत्पदार्थं विविनक्ति—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ।। २० ।।

अस्तीति ।। अस्ति विद्यते, भाति प्रकाशते, प्रियं प्रेमास्पदं, रूपं जगद्रूपं पृथुबुध्नोदरोतप्रोतादिकं, नाम घटः पट इत्यादिकमेतत्सर्वं मिलित्वांशपञ्चकम् । इदमेकं वस्तु अस्तीदं भातीदं प्रियमिदमस्य स्वरूपमिदमस्य नामेत्येतदंशपञ्चकव्यतिरेकेण व्यवहारासंभवाल्लोकव्यवहारगोचरभूतं भौतिकात्मकं समस्तं वस्त्वपि सच्चिदानन्दरूपं नाम लक्षणांशपञ्चात्मकमेव भवतीति यावत् । अंशपञ्चकसमुच्चयार्थश्चशब्दः । एतेष्वंशेषु मध्ये आद्यत्रयं सच्चिदानन्दात्मकमंशत्रयं । ब्रह्मरूपं ब्रह्मस्वरूपम् । ततो द्वयं तस्मात्सच्चिदानन्दात्मकांशत्रयादुपरितनं नाम रूपात्मकमंशद्वयं जगद्रूपमित्यर्थः ।। २० ।।

उक्तमेवार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्पष्टयति—

खवाय्वग्निजलोर्वीषु देवतिर्यङ्नरादिषु ।
अभिन्नाः सच्चिदानन्दा भिद्येते रूपनामनी ।। २१ ।।

खमिति ।। आकाशवायुतेजोम्बवन्नाख्येषु पञ्चभूतेषु देवतिर्यङ्नरादिभेदभिन्नेषु शरीरलक्षणेषु भौतिकेषु वर्तमानाः सच्चिदानन्दास्त्रयोऽप्यंशा अभिन्ना निर्विशेषाः स्युः; घटोऽस्ति, पटोऽस्ति, घटो भाति, पटो भाति, घटः प्रियः, पटः प्रिय इति सर्वत्रानुवृत्तस्वभावत्वात् । रूपनामनी भौतिकेषु च वर्तमानौ रूपनामात्मकौ उभावप्यंशौ भिद्येते, ईदृग्रूपस्ता-

दृग्रूपो घटः पट इत्यादिभेदभिन्नत्वेन वर्तते, अनिर्वचनीयमायाकार्यत्वेन व्यावृत्तस्वभावत्वात् ।। २१ ।।

एवं प्राक्तनग्रन्थसन्दर्भेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थद्वयं परिशोध्य, इदानीं नामरूपोपेक्षापुरःसरं सच्चिदानन्दतत्परो भूत्वा, वाक्यश्रवणाङ्गत्वेन वाक्यार्थज्ञानसाधनभूतं वक्ष्यमाणभेदभिन्नं समाधिं हृदये वा बाह्ये वा निरन्तरं कुर्यादित्याह—

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दतत्परः ।
समाधिं सर्वदा कुर्याद्धृदये वाऽथ वा बहिः ।। २२ ।।

उपेक्ष्येति ।। जगद्रूपे नामरूपे द्वे । उपेक्ष्यावज्ञाय उदासीनीकृत्य । सच्चिदानन्दतत्परः सच्चिदानन्दरूपब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यवान्, तदेकचित्त इत्यर्थः । तादृशो भूत्वा समाधिं वक्ष्यमाणं चित्तसमाधानं सर्वेन्द्रियाण्यपि हृदयकमले निरुध्य तत्रतत्र वागादीन्द्रियाणां स्वस्वगोलकावस्थानेऽपि तेषां वृत्तिमात्रं निरुध्य, शरीरादन्तर्बाह्यदेशे वा वक्ष्यमाणप्रकारेण निरन्तरं कुर्यादित्यर्थः । विधिमुखतः समाधिं विधायानेन श्लोकेन प्रतिपादितं पदं प्रति परमहंसस्यैव ब्रह्मज्ञानाधिकारो नान्यस्येत्यर्थादुच्यते । एतत् श्लोकार्थानुष्ठानस्यान्यस्मिन्नसम्भवात्परमहंसस्यैव सम्भवाच्च ।। २२ ।।

एवं ब्रह्मजिज्ञासुं मुमुक्षुं प्रति निदिध्यासितव्य इत्येतद्वाक्यानुसारेणावश्यकर्तव्यत्वेन समाधिं विधाय, इदानीं तस्य समाधेरवान्तरभेदं दर्शयन्नेतान्समाधीन् हृदये कुर्यादित्याह—

सविकल्पो निर्विकल्पः समाधिर्द्विविधो हृदि ।
दृश्यशब्दानु*विद्धेन सविकल्पः पुनर्द्विधा ।। २३ ।।

सविकल्प इति ।। सविकल्पसमाधिर्निर्विकल्पसमाधिरिति समाधिर्द्विविधो द्विप्रकारो भवेत् । दृश्यानुविद्धः सविकल्पकः, शब्दानुविद्धः सविकल्पक इति सविकल्पसमाधिरपि द्विप्रकारो भवेत् । एवमुक्तप्रकारेण दृश्यानुविद्धः सविकल्पक समाधिः शब्दानुविद्धः सविकल्पकसमाधिर्निर्विकल्पकश्चेति त्रिप्रकारं समाधिं क्रमेण हृदये कुर्यादिति शेषः । दृश्यमिश्रो दृश्यानुविद्धः शब्दमिश्रः शब्दानुविद्धः ।। २३ ।।

सविकल्पो निर्विकल्पश्चेति सविकल्पस्य प्रथमोद्दिष्टत्वात्तत्रापि दृश्यशब्दानुविद्धेनेति दृश्यानुविद्धस्यैव प्रथमोद्दिष्टत्वादन्तर्दृग्दृश्यविवेकं दृगेकनिष्ठं दृश्यानुविद्धं सविकल्पसमाधिं तावद्दर्शयति—

कामाद्याश्चित्तगा दृश्यास्तत्साक्षित्वेन चेतनम् ।
ध्यायेद् दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ।। २४।।

कामाद्या इति ।। कामाद्याः कामसङ्कल्पादयः पूर्वोक्ताश्चित्तगाः अन्तःकरणवृत्तित्वेनान्तःकरणनिष्ठाः । दृश्याः कर्मभूताः युष्मत्प्रत्ययविषयाः भवन्तीति शेषः । तत्साक्षित्वेन तेषां कामादिचित्तगतदृश्यानां प्रकाशकत्वेन । चेतनमात्मानं प्रत्यक्चैतन्यं ध्यायेत् । एतदुक्तं भवति तेषां

*दृश्यशब्दानुवेधेनेति वा पाठः ।

कामादीनां मध्ये एकमेकं प्रतियोगिनं कृत्वा अस्य कामस्य यत्साक्षिभूतं चैतन्यं तदेव मम यथार्थं स्वरूपमित्येवं निरन्तरं प्रत्यग्रूपं चिन्मात्रं भावयेदिति। एवमुक्तप्रकारेण चिन्मात्रे भाविते सत्ययं दृश्यानुविद्धः सविकल्पकसमाधिरित्युच्यते इति शेषः। "नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः। धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रिय" इति नैष्कर्म्य-सिद्धिकारैरुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

एवं दृश्यप्रतियोगिकं सविकल्पकसमाधिं दर्शयित्वा इदानीं क्रमप्राप्तं कामाद्यशेषदृश्यविलापकं साक्षिनिष्ठं शब्दा-नुविद्धसविकल्पकसमाधिं दर्शयति—

असङ्गः सच्चिदानन्दः स्वप्रभो द्वैतवर्जितः।
अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥ २५ ॥

असङ्गः इति॥ असङ्गः सङ्गरहितः। "असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति श्रुतेः। सच्चिदानन्दः सत्यज्ञानानन्दस्वरूपः। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेः। स्व-प्रभः स्वयंप्रकाशः। अदृष्टं द्रष्टश्रुतं श्रोतृ "न द्रष्टेर्द्रष्टारं पश्ये"दित्यादिश्रुतेः। द्वैतवर्जितः प्रकाश्यस्य प्रकाशाभिन्नत्वेन कामाद्यशेषरहितः स्वगतादिभेदरहित इत्यर्थः। "एकमेवा-द्वितीय"मिति श्रुतेः। एवमुक्तलक्षणः प्रत्यग्रूपो यः साक्षी अयमहमस्मीति निरन्तरं भावयेत्। एवमुक्तप्रकारेण कामाद्य-शेषवृत्तिविलापकोऽसङ्गादिशब्दमात्रमिश्रितो विजातीयप्रत्यय-शून्यसजातीयप्रत्ययप्रवाहलक्षणः प्रत्यक्चिन्मात्रविषयकश्चिदा-

भासनिष्ठो योऽनुभवः अयं शब्दानुविद्धः सविकल्पकसमाधि-रित्युच्यते इति शेषः । "निरीहोऽस्मि निरंशोऽस्मि स्वस्थोऽस्म्यस्मि च निस्पृहः । शान्तोऽहमर्थरूपोऽस्मि चिरायाहमलं स्थित" इति वसिष्ठवचनात् ॥ २५ ॥

एवं द्विप्रकारं सविकल्पकसमाधिं दर्शयित्वा इदानीं कामादिदृश्यानामसङ्गादिशब्दानां विलापकं निवातस्थितदीपवच्चित्तनैश्चल्यात्मकं निर्विकल्पसमाधिं दर्शयति—

स्वानुभूतिरसावेशाद् दृश्यशब्दानुपेक्षितुः ।
निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निवातस्थितदीपवत् ॥ २६ ॥

स्वानुभूतिरिति ॥ अनुभूतिर्ज्ञानं प्रत्यक्चैतन्यं । "याऽनुभूतिरजाऽमेया त्वनन्तानन्दविग्रहा । महदादिजगन्मायाचित्रभित्तिं नमामि ता"मिति इष्टसिद्धिकारैरुक्तत्वात् । रस आनन्दस्वरूपः परमात्मा । "रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"ति श्रुतेः । प्रत्यगात्मापि रसाभिन्नत्वेन परमप्रेमास्पदत्वाद्रसस्वरूपभूता अनुभूतिः । स्वानुभूतिरेव रसस्तस्यावेशः स्वानुभूतिरसावेशः पूर्वोक्तसमाधिद्वयाभ्यासपाटवादन्तःकरणे स्वरूपभूतज्ञानानन्दाविर्भावः स्वानुभूतिरसावेश इत्युच्यते । यद्वा आवेशोऽभिनिवेशः मग्नत्वं स्वानुभूतिरसावेशः । यद्वा आसमन्तात्प्रवेशः आवेशः स्वरूपज्ञानानन्दपूर्णत्वं । यद्वा देवताद्यावेशवत् स्वानुभूतिरसस्यावेशस्तस्मात्स्वानुभूतिरसावेशात् । स्वानुभूतिरसास्वादादिति पाठे, चिदानन्दस्वरूपोऽहमिति स्वानुभतिरसस्यात्मत्वेन स्वीकरणं स्वानुभूति-

रसास्वादस्तस्मात् । दृश्यशब्दानुपेक्षितुः पूर्वोक्तान्कामादिदृश्यानसङ्गादिशब्दांश्चोपेक्षितुरुदासीनकर्तुरुभयत्र तात्पर्यराहित्येन तूष्णीं स्थितस्य देवताद्याविष्टवत्स्वानुभूतिरसाख्यमहाग्रहग्रस्तत्वेन स्वातन्त्र्याभात्परतन्त्रतया स्थितस्येति तात्पर्यार्थः । निर्विकल्पकसमाधिः स्यात् । "प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमानन्ददीपकम् । असंप्रज्ञातनामायं समाधिर्योगिनां प्रिय" इति । उक्तलक्षणो निर्विकल्पकसमाधिरुक्तलक्षणस्याधिकारिणः स्वयमेव स्यात् । लयविक्षेपकषायादिप्रतिबन्धाभावादसंप्रज्ञाताख्यो निर्विकल्पकसमाधिः स्वयमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन्समाधौ चित्तनैश्चल्ये दृष्टान्तमाह निवातस्थितदीपवदिति । निवातस्थले स्थापितो दीपो यथा निश्चलो भवति तथा समप्राप्तचित्तमपि निश्चलं भवतीत्यर्थः । "तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधलक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम" इति पतञ्जलिना सूत्रितत्वात् । "यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोमपा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मन" इत्यादि भगवद्वचनात् । "अन्तःशून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे । अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे । मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यदिष्टं तन्मयो भव । द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह । दर्शनप्रथमाभ्यासमात्मानं केवलं भज । प्रशान्तसर्वसङ्कल्पा या शिलावदवस्थितिः । जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परे"ति वसिष्ठवचनाच्च । अस्य समाधेर्वाक्यश्रवणाङ्गकत्वं च तत्व-

विवेकाख्ये ग्रन्थे श्रीमद्विद्यारण्यगुरुभिर्निरूपितं "अमुना वासनजाले निःशेषं प्रविलापिते। समूलोन्मूलिते पुण्यपापाख्ये कर्मसञ्चये। वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्राक्परोक्षावभासिते। करामलकवद्बोधमपरोक्षं प्रसूयते" इति ॥ २६ ॥

एवं हृदयसम्बन्धित्वेन दर्शितं त्रिप्रकारमिमं समाधिं बाह्यसम्बन्धित्वेनापि दिदर्शयिषुर्बहिर्ब्रह्मसर्गविवेकं सच्चिदानन्दलक्षणब्रह्मनिष्ठं दृश्यानुविद्धसमाधिं तावद्दर्शयति—

हृदीव बाह्यदेशेऽपि यस्मिन् कस्मिंश्च वस्तुनि।
समाधिराद्यः सन्मात्रान्नामरूपपृथक् कृतिः ॥ २७ ॥

हृदीति ॥ यथा हृदये साक्षिणः सकाशात्कामादीनां पृथक्करणमाद्यः समाधिः। एतदुक्तं भवति, यथा हृदि कामादीनां मध्ये एकमेकं प्रतियोगिनं कृत्वा स्वात्मनः सकाशात् नामरूपयोः पृथक्करणम्। अस्य साक्षिभूतं यच्चैतन्यं तदेवाहमस्मि। अस्य संकल्पस्य साक्षिभूतं यच्चैतन्यं तदेवाहमस्मीत्यनुचिन्तनं दृश्यानुविद्धसमाधिरित्युच्यते, तथा बाह्येऽपि स्वाभीष्टमेकं वस्त्ववलम्ब्यांशपञ्चके तस्मिन्वस्तुनि वर्तमानात्सच्चिदानन्दलक्षणब्रह्मणः सकाशान्नामरूपे पृथक्कृत्याऽनयोः पृथक्कृतयोर्नामरूपयोरधिष्ठानभूतं सच्चिदानन्दलक्षणं यद्वस्तु तदेव तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मेत्यनुचिन्तनं दृश्यानुविद्धसमाधिरित्युच्यते इति। "यत्र स्थितेयं विश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी। रज्ज्वां भुजङ्गवद्भाति सोऽहमात्मा सदोदित" इत्यादिवसिष्ठवचनाच्च ॥ २७ ॥

एवं दृश्यानुविद्धसमाधिं निरूप्य इदानीं समष्टिव्यष्ट्यात्मकसमस्तदृश्यप्रपञ्चविलापकं शब्दानुविद्धसमाधिं निरूपयति—

अखण्डैकरसं वस्तु सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
इत्यविच्छिन्नचिन्तेयं समाधिर्मध्यमो भवेत् ।। २८ ।।

अखण्डैकरसमिति ।। अखण्डं देशकालाद्यपरिच्छिन्नं । स्वगतादिभेदरहितमिति यावत्। 'एकमेवाद्वितीयमि''ति श्रुतेः। ''न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो, नित्यत्वान्नापि कालतः, न वस्तुतोऽपि सार्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधे''त्येतत्तैरेव पञ्चकोशविवेकाख्ये ग्रन्थे उपपत्तिभिरखण्डत्वस्य समर्थितत्वाच्च । एकरसं कालत्रयेऽप्येकरूपं कूटस्थमित्यर्थः । ''अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते'' इति भगवद्वचनात् । अखण्डञ्च तदेकरसं चेत्यखण्डैकरसं। सच्चिदानन्दलक्षणं स्पष्टोऽर्थः। एवमुक्तलक्षणं यद्वस्तु तदेव ब्रह्मेत्यविच्छिन्नचिन्ता । विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा या चिन्तेयं मध्यमः समाधिर्भवेत्।शब्दानुविद्धसविकल्पकसमाधिर्भवेदित्यर्थः। 'एवं ब्रह्म चिदाकाशं सर्वात्मकमखण्डितम्।''नीरन्ध्रभूरिवाशेषमिति भावय राघव । नाहं न चान्यद्वाऽस्तीति ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम् । आनन्दपूर्णः सर्वत्राप्यनुद्वेगादुपास्यता''मिति वसिष्ठवचनात् ।। २८ ।।

एवं ब्रह्मविषयं द्विप्रकारं सविकल्पकसमाधिं निरूप्य, इदानीं पूर्वोक्तसमस्तदृश्यशब्दविलापकनिर्विकल्पसमाधिप्रद-

र्शनपूर्वकमुक्तलक्षणैरेतैः षड्भिः समाधिभिर्निरन्तरं कालं नयेदित्याह—

स्तब्धीभावो रसास्वादात्तृतीयः पूर्ववन्मतः ।
एतैः समाधिभिः षड्भिर्नयेत्कालं निरन्तरम् ॥ २९ ॥

स्तब्धीभाव इति ॥ रसशब्दो व्याख्यातः । आन्तरस्य त्रिप्रकारस्य समाधेर्विषयभूतस्य साक्षिणः साक्षित्वसिद्ध्यर्थं ब्रह्माभिन्नत्वं बलादङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा समाध्यवलम्बाभावाद्बाह्यस्य त्रिप्रकारस्य समाधेर्विषयभूतस्य ब्रह्मणोऽपि सर्वात्मकत्वसिद्ध्यर्थम् आत्माभिन्नत्वं बलादङ्गीकर्तव्यम् । एवं ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वे सिद्धे सति स्वस्यापि रसरूपे अस्मिन्परे ब्रह्मण्यन्तःपातित्वेन स्वस्यापि रसरूपस्वीकारो रसास्वाद इत्युच्यते । तस्माद्रसास्वादादपूर्वोक्तान्तरनिर्विकल्पकसमाधिवदत्रापि द्विप्रकारसविकल्पकसमाध्यभ्यासपाटवेन भूमानन्दास्वादाद्व्यष्टिसमष्ट्यात्मकसमस्तदृश्यप्रपञ्चं, अखण्डैकरसादिशब्दजातं चोपेक्ष्यास्वादितभूमानन्दपरतन्त्रत्वेन अवस्थितस्य चित्तस्य निवातस्थले स्थापितदीपस्येव यः स्तब्धीभावो निश्चलत्वं स एव तृतीयो मतो निर्विकल्पकसमाधिरित्यभिप्रेतो विद्वद्भिरिति शेषः । निर्विकल्पकसमाधेरान्तरबाह्यमात्रविशिष्टविशेषभावात्पूर्वोक्तवचनान्येवात्रापि प्रमाणानि। एवमुक्तलक्षणैरेतैः षड्भिःसमाधिभिरेव मुमुक्षुर्निरन्तरं कालं नयेत् । कालमित्यनेन समाधीनां दीर्घकालकर्तव्यत्वं द्योत्यते । तत्रापि नैरन्तर्येण कर्तव्यत्वं निरन्तरशब्देनोच्यते । कालनिरन्तरशब्दौ सत्कारस्याप्युपलक्षकौ । "दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमि"रिति पतञ्जलिना सूत्रितत्वात् ॥ २९ ॥

एवमन्तर्बहिश्च मिलित्वा षड्विधान्समाधीन् दीर्घकाल-नैरन्तर्यसत्कारपूर्वकं मुमुक्षोरवश्यङ्कर्तव्यत्वेन विधाय, इदानीं पूर्वोक्तप्रकारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्तर्बहिश्च पदार्थद्वयपरि-शोधनेन देहाभिमाने गलिते, परमात्मनि च विज्ञाते सत्युक्त-लक्षणाः षड्विधाः समाधयश्च अन्तर्बहिर्वा यत्र यत्र मनो गच्छति तत्र तत्र स्वयमेव प्रवर्तन्ते इत्याह—

देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ।। ३० ।।

देहाभिमाने इति।। रूपं दृश्यमित्यारभ्यास्य जीवत्वमारो-पादित्यन्तेन श्लोकपर्यन्तेन ग्रन्थेन प्रदर्शितन्यायमनुसृत्य सम्यक् कृतेनान्तर्दृग्दृश्यविवेकेनास्मदर्थे साक्ष्यात्मत्वाभिमानादहङ्का-रादिदेहान्तेषु युष्मदर्थेष्वहं कर्ताऽहं मनुष्य इत्याद्यात्मत्वाभि-माने गलिते शिथिलीभूते । "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम च" इत्यत्र दर्शितप्रकारेण सम्यक् कृतेत बहिर्ब्रह्मसर्गविवेकेन नाम-रूपात्मकं समस्तमिदं जगन्मिथ्या, तदधिष्ठानभूतं सच्चिदा-नन्दलक्षणं ब्रह्मैव सत्यमिति । एवं परमात्मनि च विज्ञाते सत्येवमुक्तप्रकारेण गलितदेहाभिमानस्य विज्ञातपरमात्मत-त्त्वस्य मुमुक्षोरन्तर्बहिर्वा यत्र यत्र मनो गच्छति तत्र तत्रोक्त-लक्षणाः षडपि समाधयः स्वयमेव भवन्तीति शेषः । तीव्र-वैराग्यबलात्परमहंसाश्रमस्वीकारपूर्वकं ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं सद्गुरुसन्निधौ श्रीमच्छारीरकशास्त्रमवलम्ब्य निरन्तरं पौनः पुन्येन क्रियमाणेन तत्त्वंपदार्थविवेकेन गलितदेहाभिमानस्य विज्ञातपरमात्मतत्त्वस्य मुमुक्षोरुक्तलक्षणाः षड्विधाः समा-

धयः स्वयमेवानायासेन प्रवर्तन्ते इत्ययमेव तात्पर्यार्थः। "आवृत्तिरसकृदुपदेशा"दिति वैयासिकसूत्रानुसारेण "अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद् दृढीभवेत् शमादिसहितस्तावद-भ्यसेच्छ्रवणादिक"मित्याचार्यैरुक्तत्वात् ।। ३० ।।

वैराग्यसंन्यासादिश्रवणसाधने दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कार-सहकृतश्रवणादिज्ञानसाधने च प्रयासं दृष्ट्वा ब्रह्मात्मैक्य-लक्षणस्य ज्ञानफलस्याग्निहोत्रकार्यवत्सद्यः प्राप्त्यभावं च स्व-बुद्ध्या कल्पयित्वा साधनानुष्ठानादुपरतं शिष्यं प्रति फल-प्रदर्शनद्वारेण साधनानुष्ठाने तं प्रवर्तयितुं तस्य विश्वासार्थं परावरदर्शनफलप्रदर्शिनीं श्रुतिमेव पठति—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।। ३१ ।।

भिद्यते इति ।। देहाद्बहिः सकलनामरूपात्मकेषु वस्तुषु सर्पाधाररज्जुरिव व्याप्तः सच्चिदानन्दलक्षणो यः परमात्मा स एव परशब्देनोच्यते । अन्तरहमादिदृश्यविलक्षणोऽस्मत्प्र-त्ययालम्बनभूतः प्रत्यक्चिन्मात्ररूपः साक्ष्याख्यो यो जीवात्मा स एवावरशब्देनोच्यते । परश्चासौ अवरश्चेति परावरः प्रत्य-गभिन्नः परमात्मा तस्मिन् । परावरस्यैव स्वयंप्रकाशत्वेनावा-ङ्मनसगोचरत्वमुच्यते । तच्छब्देनावाङ्मनसगोचरे ब्रह्मात्म-नीत्यर्थः । यद्वा परावरविभागाधिष्ठानभूतं शुद्धचैतन्यं तच्छ-ब्देनोच्यते । तस्मिन्पक्षे पररूपेण वाऽवररूपेण वाऽवस्थिते परमार्थतः परावरविभागरहिते स्वगतादिभेदरहिते कूटस्थे

शुद्धचैतन्ये इत्यर्थः। तस्मिन्परावरे तस्मिन्निति पक्षद्वयेऽप्येक एव फलितोऽर्थः। परावरस्यैव शुद्धचैतन्यत्वाच्छुद्धचैतन्यस्यैवावाङ्मनसगोचरत्वाच्च । तस्मादुक्तलक्षणे तस्मिन्परावरे दृष्टे सति, "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वा त्वमसी" ति "तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं शिवात्मने। नमो देवाधिदेवाय पराय परमात्मने" इत्यादि श्रुतिस्मृत्यनुसारेणाहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मैवाहमस्मीति व्यतिहारेणाखण्डैकरसत्वेन करतलामलकवत्साक्षात्कृते सति, अस्यैव साक्षात्कृतवतोऽधिकारिणः हृदयग्रन्थिर्भिद्यते। हृदित्यहङ्कारः अयमित्यपरोक्षरूपः साक्षी अन्योन्यतादात्म्येन तयोरुभयोरपि स्वरूपं मिलित्वा हृदयग्रन्थिरित्युच्यते। "अहङ्कारस्य कर्तृत्वं चित्यध्यस्य, तथा चितः स्फूर्तिं चाहङ्कृतौ ग्रन्थिं कुर्यान्माया तयोर्ध्रुव" मिति वचनात् हृदयशब्दवाच्यं तादात्म्यमेव, ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः। यद्वा हृदित्यहङ्कारः अयमिति साक्षी तयोस्तादात्म्यं हृदयग्रन्थिरुच्यते। एवमुक्तलक्षण आवृत्तिरूपमायाकार्योऽयं हृदयग्रन्थिर्भिद्यते मुच्यते। च शब्देदं शब्दौ सर्वत्रानुवर्तेते। एवं हृदयग्रन्थौ भिन्ने सत्यस्य सर्वसंशयाश्छिद्यन्ते च। परमार्थतो ममैव ब्रह्मत्वमस्ति वा न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तादृग्रूपत्वं मम साक्षात्कृतं वा न वा, साक्षात्कृतेऽपीतःपरं ममापि कर्तव्यमस्ति वा न वा, कर्तव्याभावेऽपि इदानीं मम जीवन्मुक्तत्वमस्ति वा न वा, जीवन्मुक्तत्वेऽपि वर्तमानदेहपातानन्तरभाविनी विदेहमुक्तिर्भविष्यति वा न वा, विदेहमुक्तिप्राप्तावपि कालान्तरे पुनर्जन्म भविष्यति वा न वेत्यादिसंशयाश्छिद्यन्त। सशयरूपाः पाशाश्च परावरदर्शनशस्त्रेण खण्डयन्ते

इत्यर्थः। एवं सर्वसंशयेषु भिन्नेषु सत्सु अस्य कर्माणि च क्षीयन्ते। परावरदर्शनस्य देहारम्भनिरोधकत्वेऽपि वर्तमानदेहारम्भसमये तस्याविद्यमानत्वेन तन्निरोधकत्वासम्भवात्। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति"रित्यादिश्रुतेश्च प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयादागामिकर्मणां च परावरसाक्षात्कारसमये अविद्यमानत्वात् पश्चात् सर्वेषामपि तेषामसंश्लेषाच्च जन्मकोटिसहस्रोपादानभूतानि सञ्चितान्यनारब्धशब्दवाच्यानि पुण्यापुण्यमिश्ररूपाणि कर्माण्येवात्र कर्मशब्देन विवक्ष्यन्ते। तानि सर्वाणि च क्षीयन्ते। परावरदर्शनाग्निना दग्धानि भवन्तीत्यर्थः। अन्यदृष्टिमाश्रित्यैव कर्मशब्दो व्याख्यातः। "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इत्यादि श्रुतिसहस्रेष्वस्याशरीरत्वश्रवणादशरीरस्य परावरदर्शनानन्तरमप्यागामिकर्मण एव असम्भवात्प्रारम्भकर्मणा फलभोगोऽप्यस्याशरीरस्याभिमानाभावादारब्धानारब्धरूपाणि सर्वकर्माणि क्षीयन्ते इति स्वदृष्टयनुसारोऽयमर्थः। भिद्यते इत्यादिवर्तमानप्रयोगेण ज्ञानसमकालमुक्तत्वं द्योत्यते। अत्र प्रमाणं "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति। ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति। ब्रह्मविदाप्नोति परं। तरति शोकात्मवित्। अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि। एतावदरे खल्वमृतत्वमिति। तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति। तमेवं विद्वानमृत इह भवति। यत्र नान्यत् पश्यति यत्र नान्यच्छृणोति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदि" त्यादिश्रुतयः। "तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम्। ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः" इति

शेषवचनम् । "दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः । यस्तिष्ठति स तु ब्रह्म ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वय"मिति वसिष्ठवचनम् । "यस्मिन् काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् । तस्मात् कालात्समारभ्य जीवन्मुक्तो भवेत्सदेति" पुराणवचनम् ।३१।

एवमवरशब्दवाच्यस्य जीवस्य ब्रह्मत्वे दर्शिते सति, रूपं दृश्यमित्यारभ्याऽस्य जीवत्वमारोपादित्येतच्छ्लोकपर्यन्तेन ग्रन्थेन दर्शितमर्थं विस्मृत्यास्य साक्षिणः ब्रह्मत्वमेव स्वरूपं चेत्तर्हि जीवत्वं नोपपद्यते, जीवत्वमेव स्वरूपं चेत्तदा ब्रह्मत्वं नैवोपपद्यते, उभयथापि शास्त्रनैरर्थक्यं स्यादित्यशङ्कमानं शिष्यं प्रति अस्य साक्षिण एव उपाधिवशाज्जीवत्वं, स्वभावतो ब्रह्मत्वं चोपपद्यते । तस्माच्छास्त्रनैरर्थक्यमपि न स्यादिति प्रकरणपरिसमाप्तिपर्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण कृपया पुर्मविविच्य प्रदर्शयिष्यन्नवरशब्दवाच्यजीवस्यावान्तरभेदं तावत् दर्शयति—

अवच्छिन्नश्चिदाभासस्तृतीयः स्वप्नकल्पितः ।
विज्ञेयस्त्रिविधो जीवस्तत्राद्यः पारमार्थिकः ।। ३२ ।।

अवच्छिन्न इति ।। अवच्छिन्नः परिच्छिन्नः । परिपूर्णे परब्रह्मण्यविद्याहङ्काराभ्यामवच्छेद्यं यत्साक्षिचैतन्यं, स एवावच्छिन्नाख्यः प्रथमो जीवः स्यात् । चिदाभासः चिल्लक्षणरहितस्तद्वदवभासमानश्चिदाभासः । अन्तःकरणाख्ये अहङ्कारादिशब्दवाच्ये लिङ्गशरीरे प्रतिबिम्बितं यच्चैतन्यं स एव चिदाभासाख्यो द्वितीयो जीवः स्यात् । स्वप्नावस्थायां नर-

पशुपक्ष्याद्यनेकशरीरलक्षणं परिगृह्य सर्वा दिशो यः परिभ्रमति स एव स्वप्नकल्पितस्तृतीयो जीवः स्यात्। एवं जीवस्त्रिप्रकारो ज्ञातव्यः। तेषु जीवेषु मध्ये आद्योऽवच्छिन्नाख्यः साक्षी पारमार्थिकः परमार्थभूतो ब्रह्मभूत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्ववच्छिन्नजीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मभूतत्वं कथं संभवतीत्याशङ्क्य तस्य स्वरूपनिरूपणद्वारेणारोपवशाज्जीवत्वं स्वभावतो ब्रह्मत्वं च तस्मिन्संभवतीत्याह—

अवच्छेदः कल्पितः स्याद्यवच्छेद्यं तु वास्तवम् ।
तस्मिन् जीवत्वमारोपाद्ब्रह्मत्वं तु स्वभावतः ॥३३॥

अवच्छेद इति ॥ अवच्छेदावच्छेद्ययोर्जीवत्वब्रह्मत्वयोश्च परस्परवैलक्षण्यद्योतकावुभावपि तु शब्दौ, अवधारणवाचकौ वा। ब्रह्मभूते साक्षिण्यविद्याहङ्कारकृतो योऽवच्छेदः परिच्छेदः स आकाशे तलमलिनताद्यध्यासवदहङ्कारेणाध्यस्त एव स्यात्। सुषुप्तावहङ्कारलये सत्यविद्यावच्छिन्नोऽहमहङ्कारावच्छिन्नोऽहमित्युभयविधस्यावच्छिन्नत्वस्याप्यभिमानाभावादविद्याहङ्काराभ्यां परिच्छेद्यं यत्साक्षिचैतन्यं तत्कालत्रयेऽप्येकरूपत्वाद्वास्तवमेव सत्यमेव स्यात्। एवं यस्मात्तस्मादुक्तलक्षणे तस्मिन्साक्षिणि चिदाभासद्वारेणाहङ्कारसाक्षिणोरन्योन्याध्यासादेव जीवत्वं स्यात्। "कर्तृत्वादीन्बुद्धिधर्मान् स्फूर्त्याख्यामात्मरूपताम्। दधद्विभाति पुरत आभासोऽतो भ्रमो भवे"दिति वचनात्। प्रकृते साक्षिणि ब्रह्मत्वं स्वभावत एव स्वतःसिद्धमेव स्यान्न तु चतुर्विध*क्रियासाध्यमित्यर्थः ॥

*चतुर्विधं फलं नाम। उत्पत्तिराप्तिः संस्कारो गुणान्तरमिति ॥

एवमस्य साक्षिणश्चिदाभासाहङ्काराख्योपाधिवशाज्जीवत्वं, स्वभावतो ब्रह्मत्वं चोपपत्तितो दर्शयित्वा, इदानीं अस्य साक्षिण एव ब्रह्मणा सह ऐक्यं वाक्यानि बोधयन्ति । नेतरयोश्चिदाभासस्वप्नकल्पितयोरित्याह—

अवच्छिन्नस्य जीवस्य पूर्णेन ब्रह्मणैकताम् ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यानि जगुर्नेतरजीवयोः ।। ३४ ।।

अविच्छिन्नस्येति ।। अविद्याहङ्काराभ्यामवच्छिन्नस्यात एव सद्वितीयवत् प्रतीयमानस्य पारमार्थिकजीवस्यैवाविद्याश्रयभूतत्वेन देशकालवस्तुभिरनभिप्लुतेन परमात्मना "तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्म, प्रज्ञानं ब्रह्मे"त्येवमादि वाक्यान्यैक्यं जगुः । आरोपितषष्ठ्यादिकमवलम्ब्य लक्षणावृत्त्या तात्पर्येणैक्यं बोधयन्तीत्यर्थः । चिदाभासस्वप्नकल्पितयोर्ब्रह्मणा सहैक्यं वाक्यानि न बोधयन्ति । तयोर्मायाकार्यत्वेनावस्तुभूतत्वादित्यभिप्रायः । ननु प्रमाणफलस्य प्रमातृगामित्वादहं ब्रह्मास्मीति चिदाभासेनैव प्रतिपन्नत्वेन तस्यैव प्रमातृत्वात्कूटस्थस्य साक्षिणः प्रमातृत्वासम्भवेन प्रमाणफलाश्रयत्वानुपपत्तेः, काकस्य कार्ष्ण्यं, धवलप्रासाद इतिवदन्यस्य फलमन्यस्य स्यादित्याचार्यैरसम्बद्धमेवोच्यते इति चेन्नैष दोषः। चिदाभासस्य साक्षिप्रतिबिम्बत्वेन तदर्थत्वादनिर्वचनीयमायाकल्पितत्वेनावस्तुत्वाच्चास्य प्रमाणफलाश्रयत्वानुपपत्तेः साक्षिणश्चिदाभासाधिष्ठानत्वेन तदात्मत्वात्परमार्थरूपत्वाच्च प्रमाणफलाश्रयोपपत्तेः । "प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता। तयोरचितिमत्त्वाच्च चैतन्ये कल्प्यते फलम् । कूटस्थेऽपि फलं

योग्यं राजनीव जयादिकम् । तदनात्मत्वहेतुभ्यां क्रियायाः प्रत्ययस्य चे''त्याचार्यैः कूटस्थस्य साक्षिणोऽपि प्रमाणफलाश्रयत्वमस्तीति समर्थितत्वाच्च । ''ज्ञानिताज्ञानिते त्वात्माभासस्यैव न चात्मनः । तथा च कथमाभासः कूटस्थोऽस्मीति बुध्यताम् । नायं दोषश्चिदाभासः कूटस्थैकस्वभाववान् । आभासस्य च मिथ्यात्वात् कूटस्थत्वावशेषणा''दिति तृप्तिदीपाख्ये ग्रन्थे तैरेवाचार्यैराशङ्क्य परिहृतत्वाच्च ।। ३४ ।।

एवं पारमार्थिकजीवस्य साक्षिण एव परिपूर्णानन्दपरमात्मनैक्ये सिद्धे सत्यन्तर्बहिर्व्यष्टिसमष्टिभावेन जीवपररूपस्याविद्यावच्छिन्नस्य तत्त्वतोऽनवच्छिन्नब्रह्मरूपस्यास्य साक्षिण एव भोक्तृभोज्यात्मकसमस्तप्रपञ्चाधिष्ठानत्वम् अन्तर्बहिश्चोपाधिभूतयोश्चिदाभासजगतोर्मायाकार्यत्वेन मिथ्यात्वं, साक्ष्यनन्यत्वं, तन्मात्रेणावशेषत्वं चोत्तरग्रन्थसन्दर्भेण दर्शयितुं साक्षिणो जीवजगदधिष्ठानत्वं, जीवजगतोर्मायाकार्यत्वं च दर्शयति—

ब्रह्मण्यवस्थिता माया विक्षेपाऽऽवृतिरूपिणी ।
आवृत्याऽखण्डतां तस्मिन् जगज्जीवौ प्रकल्पयेत् ।।३५।।

ब्रह्मणीति ।। अत्रापि छन्दोभङ्गभयादेव पूर्वापरनिपात व्यत्यासः कृतः । शब्दतश्चार्थतश्च न पौनरुक्त्याख्यो दोषोऽत्र शङ्कनीयः । ब्रह्मात्मस्वरूपस्यालौकिकस्यातिसूक्ष्मत्वेन झटिति ज्ञातुमशक्यत्वादभ्यासेनैव प्रतिपत्तव्यत्वाच्छ्रुत्यैव नवकृत्व उपदिष्टत्वाच्च सत्यादिलक्षणो ब्रह्मण्यवस्थिताऽऽवृतिविक्षेप-

लक्षणशक्तिद्वयात्मिका अनिर्वचनीया माया, स्वाश्रयभूतस्य ब्रह्मणोऽखण्डतामाच्छाद्य तस्मिन्नवच्छेद्यसाक्षिस्वरूपे ब्रह्मणि जगज्जीवौ प्रकल्पयेत्पूर्वोक्तप्रकारेण सृजेदित्यर्थः ।। ३५ ।।

भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये भोक्तृरूपस्य जीवस्यैव प्राधान्येऽपि पद्यानुसारेण जगज्जीवावित्युक्तमर्थक्रमानुसारेण । इदानीं तयोर्जीवजगतोः स्वरूपं विविच्य दर्शयति—

जीवो धीस्थश्चिदाभासो भवेद्भोक्ता हि कर्मकृत् ।
भोग्यरूपमिदं सर्वं जगत्स्याद्भूतभौतिकम् ।। ३६ ।।

जीव इति ।। कृष्यादिकं यज्ञादिकं श्रवणादिकं च कर्म करोतीति कर्मकृत् । स्वार्जितमैहिकामुष्मिकफललक्षणं भोगं भुनक्तीति भोक्ता । एवमुक्तलक्षणो यो धीस्थश्चिदाभासः स एव ब्रह्माश्रितमायाकल्पितो जीव इत्युच्यते । हिशब्दो यस्मादर्थे । धीस्थश्चिदाभासः कर्मकृद्भोक्ता च यस्मात्तस्माज्जीवो भवेदित्यक्षरयोजना । भूतं पृथिव्यादि, भौतिकं देवतिर्यगादिशरीरजातं, भूतं च भौतिकं च भूतभौतिकं । भोक्तृणां भोगाधिष्ठानभूतं तत्तच्छरीरानुरूपेण भोज्यरूपमिदं परिदृश्यमानं सर्वं भूतभौतिकं जगत्स्याज्जगदित्युच्यते ।। ३६ ।।

एवं जीवजगतोः स्वरूपं दर्शयित्वा इदानीमनयोरनिर्वचनीयमायाकार्यत्वेन मोक्षदशायामभावाद्व्यवहारमात्रे स्थितत्वाच्चैतदुभयं व्यावहारिकमित्याह—

अनादिकालमारभ्य मोक्षात्पूर्वमिदं द्वयम् ।
व्यवहारे स्थितं तस्मादुभयं व्यावहारिकम् ।। ३७ ।।

अनादिकालमिति ।। अस्मिन्काले आरब्धे एते जीव-जगती इति विचार्य केनापि निर्णेतुमशक्यत्वात्, "प्रकृतिं पुरुषं चैव विध्यनादी उभावपी"ति भगवद्वचनाच्च अनयोर्जीव-जगतोरादिर्नास्त्येव । "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठां । यथा नद्यः स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति । तस्य तावदेव चिरं । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति"रित्यादिश्रुतेः. "ततस्तिमित-गम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् । अनाख्यमनभिव्यक्तं यत्कि-ञ्चिदवशिष्यते" इति वसिष्ठवचनाच्च, अनयोर्जीवजगतोर्वर्त-मानदेहराहित्यलक्षणविदेहकैवल्यदशायामभावादन्तोऽस्त्येव । यस्मादेवं तस्मादनादिकालमारभ्य वर्तमानदेहराहित्यलक्षण-विदेहकैवल्यप्राप्तेः पूर्वं प्रमातृप्रमाणप्रमेयाद्यनेकावान्तरभेद-भिन्नत्रिपुट्यात्मके व्यवहारे जीवजगदाख्यमिदं वस्तुद्वयं स्थितम् । उक्तलक्षणं व्यवहारमाश्रित्य वर्तते । तस्मादेतदुभयं व्यावहारिकं, न तु पारमार्थिकं प्रातिभासिकं च । एवं जीव-जगतोर्मायिकत्वं, साक्षिणो जीवजगदधिष्ठानत्वं मुखत एव ब्रह्मण्यवस्थिता मायेत्यस्मिन् श्लोके दर्शितम् । अस्मिन् श्लोके तयोर्मुखतो व्यावहारिकत्वकथनद्वारा मिथ्यात्वं दर्शितमधि-ष्ठानानन्यत्वमधिष्ठानावशेषत्वं चार्थात्सूचितम् ।। ३७ ।।

एवं ब्रह्मण्यवस्थितेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः प्रदर्शितमर्थं स्वप्नजीवजगदवलम्बनेन दृढीकरिष्यामीत्यभिप्रायेण स्वप्न-जीवजगतोर्निद्राकार्यत्वं दर्शयति—

चिदाभासस्थिता निद्रा विक्षेपाऽऽवृतिरूपिणी ।
आवृत्य जीवजगती पूर्वे नूत्ने तु कल्पयेत् ।। ३८ ।।

चिदाभासस्थितेति ।। व्यावहारिकजीवाख्यचिदाभासाश्रयाऽऽवृतिविक्षेपात्मिका तमोरूपा प्रसिद्धा निद्राऽऽवरणशक्त्याकारेण पूर्वं व्यावहारिकजीवजगती आवृत्य, ततो निद्राश्रयत्वेन निद्रावच्छिन्नचिदाभासस्वरूपं जाग्रत्समस्तप्रपञ्चसंस्कारसहिते देहस्थान्तर्नाडीमध्ये स्थितेऽस्मिन् निद्रावच्छिन्नचिदाभासाकारे विक्षेपशक्त्याकारेण नूत्ने नूतने जीवजगती कल्पयेत् । पूर्वंनूतनजीवजगतोर्व्यावहारिकप्रातिभासिकत्ववैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः । यथा निद्रा चिदाभासाश्रया तथा मायाऽपि ब्रह्माश्रया, यथा निद्राऽऽवृतिविक्षेपाख्यशक्तिद्वयात्मिका तथा मायाऽपि शक्तिद्वयात्मिका, यथा स्वप्नजीवजगतोर्निद्राकार्यत्वं तथा व्यावहारिकजीवजगतोरपि मायाकार्यत्वं, यथा निद्रावच्छिन्नचिदाभासाकारस्य स्वप्नजीवजगदधिष्ठानत्वं तथा मायावच्छिन्नसाक्ष्याख्यब्रह्माकारस्यापि व्यावहारिकजीवजगदधिष्ठानत्वं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मण्यवस्थिता मायेत्यनेन श्लोकेन प्रदर्शितेऽर्थे विप्रतिपत्तिहेतुः कोऽपि नास्तीत्यभिप्रायः ।। ३८ ।।

तु शब्देन द्योतितं वैलक्षण्यं स्पष्टयति ।।

प्रतीतिकाल एवैते स्थितत्वात्प्रातिभासिके ।
न हि स्वप्नप्रबुद्धस्य पुनः स्वप्ने स्थितिस्तयोः ।।३९।।

प्रतीतिकाल इति ।। प्रतीत्यनन्तरकालस्थितिं निषेधयत्येवकारः । प्रतीतिकाले एव वर्तमानत्वादेते स्वप्नजीवजगती प्रातिभासिके इत्युच्येते । इममेवार्थं व्यतिरेकमुखेनापि द्रढयति न हीति । एकस्मिन् दिने स्वप्नं दृष्ट्वा तस्मात्प्र-

बुद्धस्य दिनान्तरे दृश्यमाने स्वप्ने पूर्वदिनस्वप्नसम्बन्धिनोर्जीवजगतोरवस्थितिर्नास्ति यस्मात्तस्मात्ते प्रातिभासिके एव न तु व्यावहारिके। पारमार्थिकत्वशङ्कैव नास्ति। अनयोरनेन प्रातिभासिकत्वकथनेन स्वप्नजीवजगतोः प्रतीतिकाले एव स्थितत्वात्पुनः स्वप्ने स्थित्यभावाच्च मिथ्यात्वं। तथा व्यावहारिकजीवजगतोरप्यनादिकालमारभ्य मोक्षात्पूर्वं स्थितत्वात्ततः परमभावाच्चमिथ्यात्वं यस्मात्तस्मादनादिकालमारभ्येति अनेन श्लोकेन प्रदर्शितेऽर्थे विप्रतिपत्त्यवकाशो नास्तीत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

एवं स्वाप्नजीवजगद्दृष्टान्तेन संक्षेपेण प्रदर्शितं व्यावहारिकजीवजगतोर्मिथ्यात्वं पुनः स्वप्नदृष्टान्तमवलम्ब्य श्लोकत्रयेण दृढयितुं दृष्टान्तभूतयोः स्वप्नजीवजगतोर्मिथ्यात्वं तावद्दर्शयति—

प्रतिभासिकजीवो यस्तज्जगत्प्रातिभासिकम्।
वास्तवं मन्यतेऽन्यस्तु मिथ्येति व्यावहारिकः॥ ४० ॥

प्रातिभासिकेति ॥ स्वप्नकल्पितप्रातिभासिकाख्यो यो जीवः सः स्वप्नकल्पितं प्रातिभासिकाख्यं तज्जगद्वास्तवं मन्यते सत्यमित्यवगच्छति। न तु मिथ्येति। स्वस्य यावदवस्थानं तावत्तस्याप्यवस्थितत्वादन्योन्यपक्षव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः। प्रातिभासिकादन्यो व्यावहारिकाख्यो जीवस्तत्प्रातिभासिकं जगच्च तद्द्रष्टारं प्रातिभासिकं जीवं च मिथ्येति मन्यते। न तु वास्तवमिति। स्वप्नात्पूर्वं स्वप्नानन्तरं प्रबोधे च तयोरुभयोरप्यवस्थानाभावादिति भावः ॥ ४० ॥

दृष्टान्तेन प्रदर्शितं न्यायं दार्ष्टान्तिके योजयति—

व्यावहारिकजीवो यस्तज्जगद्व्यावहारिकम् ।
सत्यं प्रत्येति मिथ्येति मन्यते पारमार्थिकः ।। ४१ ।।

व्यावहारिकेति ।। उक्तलक्षणो यो व्यावहारिकजीवः स मायाकल्पितं तद्व्यावहारिकं जगत्सत्यं प्रत्येति वास्तवमित्यवगच्छति, न तु मिथ्येति । स्वस्य यावदवस्थानं तावत्तास्याप्यवस्थितत्वात्तस्मादन्यः पारमार्थिकजीवस्तद्व्यावहारिकं जगच्च तद्द्रष्टारं चिदाभासञ्च मित्येति मन्यते, एतदुभयमसत्यमित्यवगच्छति, न तु सत्यमति । नित्यप्रलयाख्यसुषुप्तौ तयोरनवस्थानस्यानुभवसिद्धत्वात् । "नासदासीन्नो सदासी"दित्यादिश्रुत्यनुसारेणानादित्वेऽपि "गताः कला" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण वर्तमानदेहराहित्यलक्षणविदेहकैवल्यदशायां तयोः प्रतीतिरप्यात्यन्तिकनाशस्य निश्चितत्वात् श्रुत्याचार्यानुभववशात्स्वभावसिद्धे ब्रह्मात्मत्वे साक्षात्कृते सति भाविदेहराहित्यलक्षणजीवन्मुक्तिदशायां तयोर्व्यावहारिकजीवजगतोः कादाचित्कप्रतीतिसद्भावेऽपि तयोः सत्ताऽऽत्यन्तिकनाशस्य श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वाच्च । तस्मात्प्रातिभासिकजीवजगती यथा मिथ्याभूते तथा व्यावहारिकजीवजगती च मिथ्यास्वरूपेति भावः ।। ४१ ।।

मिथ्येति मन्यते पारमार्थिक इत्येतावता ग्रन्थेन प्रतिपादितमर्थं पुनर्द्रढयति—

पारमार्थिकजीवस्तु ब्रह्मैक्यं पारमार्थिकम् ।
प्रत्येति वीक्षते नान्यद्वीक्षते त्वनृतात्मना ।। ४२ ।।

पारमार्थिकेति ॥ अवधारणवाचकौ तु शब्दौ । पारमार्थिको जीवः साक्षात्परमात्मस्वरूपः । वर्तमानदेहराहित्यलक्षणविदेहकैवल्यप्राप्तिपर्यन्तं ब्रह्म चिच्छब्दलक्ष्यं साक्षिस्वगतादिभेदरहितं बन्धमोक्षादिव्यवहारातीतं सच्चिदानन्दलक्षणं स्वस्वरूपं ब्रह्मैक्यमेव पारमार्थिकमित्यवगच्छति । नान्यद्वीक्षते "यत्र नान्यत्पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू"दित्यादिश्रुतेः । वीक्षते त्वनृतात्मना प्रबलप्रारब्धवशात् स्वरूपावस्थानाच्चिदाभासाकारेण व्युत्थितः सन्कदाचिज्जीवजगदादिकं यद्यपि वीक्षते, तथाऽपि मिथ्यात्वेनैव पश्यति, न तु सत्यत्वेनेत्ययमेव तात्पर्यार्थः ॥ ४२ ॥

एवं प्रतिभासिकजीवजगद्दृष्टान्तेन व्यावहारिकजीवजगतोर्मायाकार्यत्वमत एव मिथ्यात्वं च दृढीकृत्य, इदानीं दृष्टान्तभूतयोर्जीवजगतोरधिष्ठानचिदाभासानन्यत्वं तन्मात्रेणावशेषत्वं च प्रसिद्धमपि पुनरपि बाह्यदृष्टान्तेन दृढीकृत्य तेन बाह्याभ्यन्तरदृष्टान्तद्वयेनापि व्यावहारिकजीवजगतोरधिष्ठानभूतसाक्ष्यनन्यत्वं तन्मात्रेणावशेषत्वं च द्रढयितुं आरोपिताकारस्याधिष्ठानानन्यत्वे बाह्यदृष्टान्तं तावद्दर्शयति—

माधुर्यद्रवशैत्यानि नीरधर्मास्तरङ्गके ।
अनुगम्याथ तन्निष्ठे फेनेऽप्यनुगता यथा ॥ ४३ ॥

माधुर्यमिति ॥ यथा दृष्टान्ते माधुर्यं च द्रवत्वं च शैत्यं च माधुर्यद्रवशैत्यानि । नीरधर्मा जलगुणाः, जलस्योपरि वातवशात्तरङ्गे उत्पन्ने सति जलविवर्तत्वेन जलनिष्ठे तस्मिन्

तरङ्गे अनुगम्याथ तरङ्गोत्पत्त्यनन्तरं तत्तरङ्गविवर्तत्वेन तरङ्ग-निष्ठे फेनेऽप्यनुगताः। जलतरङ्गः फेन इति भेदव्यवहारे विद्यमानेऽपि जलादीनां माधुर्यद्रवशैत्यव्यतिरेकेण स्वरूपा-भावतया तेषां माधुर्यद्रवशैत्यात्मकत्वात् पूर्वपूर्वाधिष्ठानस्यैव उत्तरोत्तरव्यावृत्ताकारेण विवर्तमानत्वाद् उत्तरोत्तरकार्यस्य पूर्वपूर्वाधिष्ठानानन्यत्वं प्रदर्शितमनेन श्लोकेन ।। ४३ ।।

एवमारोपिताकारस्याधिष्ठानानन्यत्वं बाह्यदृष्टान्तेन दर्शयित्वा तमेव न्यायं दार्ष्टान्तिके योजयति—

साक्षिस्थाः सच्चिदानन्दाः सम्बन्धाद्व्यावहारिके ।
तद्द्वारेणानुगच्छन्ति तथैव प्रातिभासिके ।। ४४ ।।

साक्षिस्था इति ।। यथा दृष्टान्ते तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि । ब्रह्मस्वरूपे साक्षिणि स्थिताः स्वरूपलक्षणशब्दवाच्याः सत्य-ज्ञानानन्दाः साक्षिगुणाः तरङ्गे जलगुणानां सम्बन्धवद्व्याव-हारिकजीवजगतोः सम्बन्धाद्व्यावहारिकजीवजगद्व्यवधानेन प्रातिभासिकजीवजगतोरप्यनुवृत्ता भवन्ति । व्यावहारिकःप्रति-भासिक इत्येतौ व्यावहारिकप्रातिभासिकजगतोरप्युपलक्षणे । जीवयोस्तत्तज्जगदन्तःपातित्वेन जगद्व्यतिरेकेणाभावात् । सा-क्षिस्था इत्याधाराधेयभावो गुणगुणिभावश्च राहोः शिर इति-वदौपचारिकः । प्रातिभासिकजीवजगतोश्चिदाभासविवर्तकत्वे स्वभावतः प्रसिद्धेऽपि तरङ्गस्थानीयचिदाभासस्थाः सच्चि-दानन्दा एव फेनस्थानीयप्रातिभासिकजीवजगतोरप्यनुगता इति, पुनरप्येवं निश्चिते सति यथा तयोः प्रातिभासिकयोर्जीव-

जगतोश्चिदाभासानन्यत्वं, यथा वा जलस्थमाधुर्यादीनामेव तरङ्गेऽप्यनुगतत्वेन तरङ्गस्थजलानन्यत्वं, यथा जलस्थानीये साक्षिणि स्थितानां माधुर्यादिस्थानीयानां सच्चिदानन्दानामेव तरङ्गस्थानीययोश्चिदाभासजगतोरप्यनुगतत्वेन, तयोः ब्रह्मभूतसाक्ष्यनन्यत्वं सिद्धमिति भावः । "एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते" इत्यादिश्रुतेः ॥ ४४ ॥

एवं व्यावहारिकजीवजगतोरधिष्ठानभूतसाक्ष्यनन्यत्वं दृष्टान्तमुखेन दर्शयित्वा, तदेव पुनरधिष्ठानावशेषत्वेन द्रढयितुं पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तं दर्शयति—

लये फेनस्य तद्धर्मा द्रवाद्याः स्युस्तरङ्गके ।
तस्यापि विलये नीरे तिष्ठन्त्येते यथापुरा ॥ ४५ ॥

लये इति ॥ तरङ्गविवर्तस्य फेनस्य नाशे सति तत्फेनधर्माः द्रवमाधुर्यशैत्याख्याः फेनाधिष्ठाने तरङ्गे भवन्ति । जलविवर्तस्य तरङ्गस्यापि नाशे सत्येते द्रवाद्यास्तरङ्गफेनाद्युत्पत्तेः पूर्वं यथा सर्वाधिष्ठाने नीरे तिष्ठन्ति, तथा तिष्ठन्त्येव । कालत्रयेऽपि नीरस्य विद्यमानत्वात् तरङ्गफेनयोरविद्यमानत्वान्नीरजत्वान्नीरस्थत्वान्नीरलयत्वाच्च नीरव्यतिरेकेण तरङ्गफेनौ न स्त इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—

प्रातिभासिकजीवस्य लये स्युर्व्यावहारिके ।
तल्लये सच्चिदानन्दाः पर्यवस्यन्ति साक्षिणि ॥ ४६ ॥

प्रातिभासिकेति ।। अत्रापि प्रातिभासिकजीवजगतोर्लये सति तत्र स्थिताः सच्चिदानन्दाः जाग्रत्प्रपञ्चसंस्कारसहिते चिदाभासे भवन्ति । अत्रापि तल्लये तज्जगतोऽप्युपलक्षण नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकाख्येषु प्रलयेषु व्यावहारिकजीवजगतोर्लये सति तत्र स्थिताः सच्चिदानन्दाः सर्वाधिष्ठानभूते साक्षिण्येव पर्यवस्यन्ति निष्ठां प्राप्नुवन्ति, तस्याप्यधिष्ठानभूतस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽभावात् । एवं साक्षिणः कालत्रयेऽपि सद्रूपत्वात् व्यावहारिकजीवजगदादेः सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं चाविद्यमानत्वात्तज्जत्वात्तत्रस्थत्वात्तल्लयत्वाच्च तल्लक्ष्यब्रह्माभिन्नसाक्षिव्यतिरेकेण व्यावहारिकजीवजगदादिर्नास्त्येवेत्यर्थः । चोरव्याघ्रादीनामाभिमुख्यागमनेन प्रातिभासिकजीवकर्तृकेण तद्दर्शनेन निद्रावच्छिन्नचिदाभासस्यैव निद्राश्रयभूतेन चिदाभासेनैक्यविषये जागरणाख्ये प्रबोधे जाते सति, दिनान्तरे विद्यमानप्रातिभासिकजीवदृष्ट्या स्वरूपभूतचिदाभासाज्ञानपूर्वकसमस्तसंसारे विद्यमानेऽपि वर्तमानदिने चोरव्याघ्रादिदर्शनेन प्रबुद्धः प्रातिभासिकजीवः स्वदृष्ट्या शक्तिद्वयात्मकनिद्रात्यन्तिकनाशान्निद्राश्रयावच्छिन्नादिविभागरहिते एकरूपे चिदाभासे भृगुपतनादिकर्तेव स्वनाशेन चिदाभासपदं प्राप्तुमिच्छया प्रातिभासिकभोग्यरूपसमस्तप्रपञ्चेन सहात्यन्तिकनाशं यथा प्राप्नोति, तथा व्यावहारिकजीवोऽपि व्यावहारिकान्तरदृष्ट्या स्वरूपभूतप्रत्यगभिन्नसच्चिदानन्दलक्षणब्रह्मताज्ञानमूलसमस्तसंसारे विद्यमानेऽपि चोरव्याघ्राद्याभिमुख्यागमनस्थानीयेन श्रुत्याचार्यानुग्रहेण प्रातिभासिकजीवकर्तृकतद्दर्शनस्थानीयेन स्वकर्तृ-

कश्रवणाद्यनुष्ठानेन निद्रावच्छिन्नचिदाभासस्थानीयस्य मायावच्छिन्नस्य स्वभावतोऽनवच्छिन्नस्य ब्रह्मरूपस्य साक्षिण एव निद्राश्रयभूतचिदाभासस्थानोयेन पूर्णेन ब्रह्मणैक्यविषये ब्रह्मविद्याख्ये प्रबोधे जाते सति स्वदृष्टया शक्तिद्वयात्मकमायात्यन्तिकनाशान्मायाश्रयावच्छिन्नादिभागरहिते, अत एव स्वगतादिभेदवर्जिते सच्चिदानन्दलक्षणे ब्रह्मात्मनि देवत्वकामनयाऽग्निप्रतिष्ठेव साक्षित्वमात्रावशेषवाञ्छया ब्रह्मसाक्षात्कारकालमारभ्य वर्तमानदेहराहित्यलक्षणविदेहकैवल्यप्राप्तिपर्यन्तं व्यावहारिकभोग्यरूपसमस्तप्रपञ्चेन सह शनैः शनैर्नाशं यात्यात्यन्तिकलयं प्राप्नोति। "देवत्वकामा अग्न्यादौ प्रविशन्ति यथा तथा। साक्षित्वेनावशेषाय स्वविनाशं स वाञ्छति। यावत्स्वदेहदाहः स्यान्नरत्वं नैव मुञ्चति। यावदारब्धदेहः स्यान्नाभासत्वविमोचन"मित्येतत्तैरेव तृप्तिदीपाख्ये ग्रन्थे उपपत्त्या सह प्रदर्शितत्वात्। तस्मादस्य चिदाभासस्य भ्रान्तिविवेको नित्यमुक्ते साक्षिण्यध्यस्तौ, न वास्तवाविरयेतत्तैरेव भारतीतीर्थगुरुभिरुपनिषत्संक्षेपवार्तिके सम्यक् निरूपितम्। "बोधात्पुरा तु चिद्भ्रान्त्या मग्ना भोक्तरि शोचति। सा भ्रान्तिर्भोक्तृनिष्ठैव तद्विवेकोऽपि भोक्तृगः। भागावान्तरभेदो हि भ्रान्तितद्बोधकावुभौ। इतरारोपितत्वाच्च चित्यध्यस्तौ न वास्तवाविति। अस्य साक्षिणसाक्षित्वं साक्ष्यापेक्षं, न तु वास्तव"मित्येतदप्यद्वैतमकरन्दकारैर्निरूपितम्। "चैत्योपरागरूपा मे साक्षिताऽपि न तात्त्विकी। उपलक्षणमेवेयं निस्तरङ्गचिदम्बुधे"रिति। चैत्यं जडपदार्थः। यस्मादेवं तस्माद्व्यावहारिकदृष्टयनुसारेण

मायाश्रयत्वं, मायाहङ्काराभ्यामवच्छिन्नत्वं, नामरूपतादात्म्येन भोग्यत्वं, अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचिदाभासाकारेण कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपसंसारित्वं । "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी"ति श्रुत्यनुसारेण ब्रह्मसाक्षात्कर्तृत्वं जीवन्मुक्तत्वं च विदेहमुक्तत्वं च । "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते"त्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्परमार्थदृष्ट्यनुसारेण मायाश्रयत्वादिविदेहमुक्तित्वपर्यन्तसमस्तव्यवहारातीतत्वं च प्रत्यगभिन्नस्य सच्चिदानन्दलक्षणस्याद्वितीयस्यावाङ्मनसगोचरस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते । अत एव मोक्षशास्त्रस्यापि साफल्यं स्यादित्ययमेवास्य प्रकरणस्य समस्तवेदान्तशास्त्रस्य महातात्पर्यत्वेन पिण्डीकृतोऽर्थः । तस्मात्सर्वमनवद्यमिति ।। ४६ ।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दभारतीतीर्थमुनिवर्यशिष्य-
ब्रह्मानन्दभारतीप्रक्लृप्ता वाक्यसुधाटीका सम्पूर्णा ।।

शुभं भवतु ।